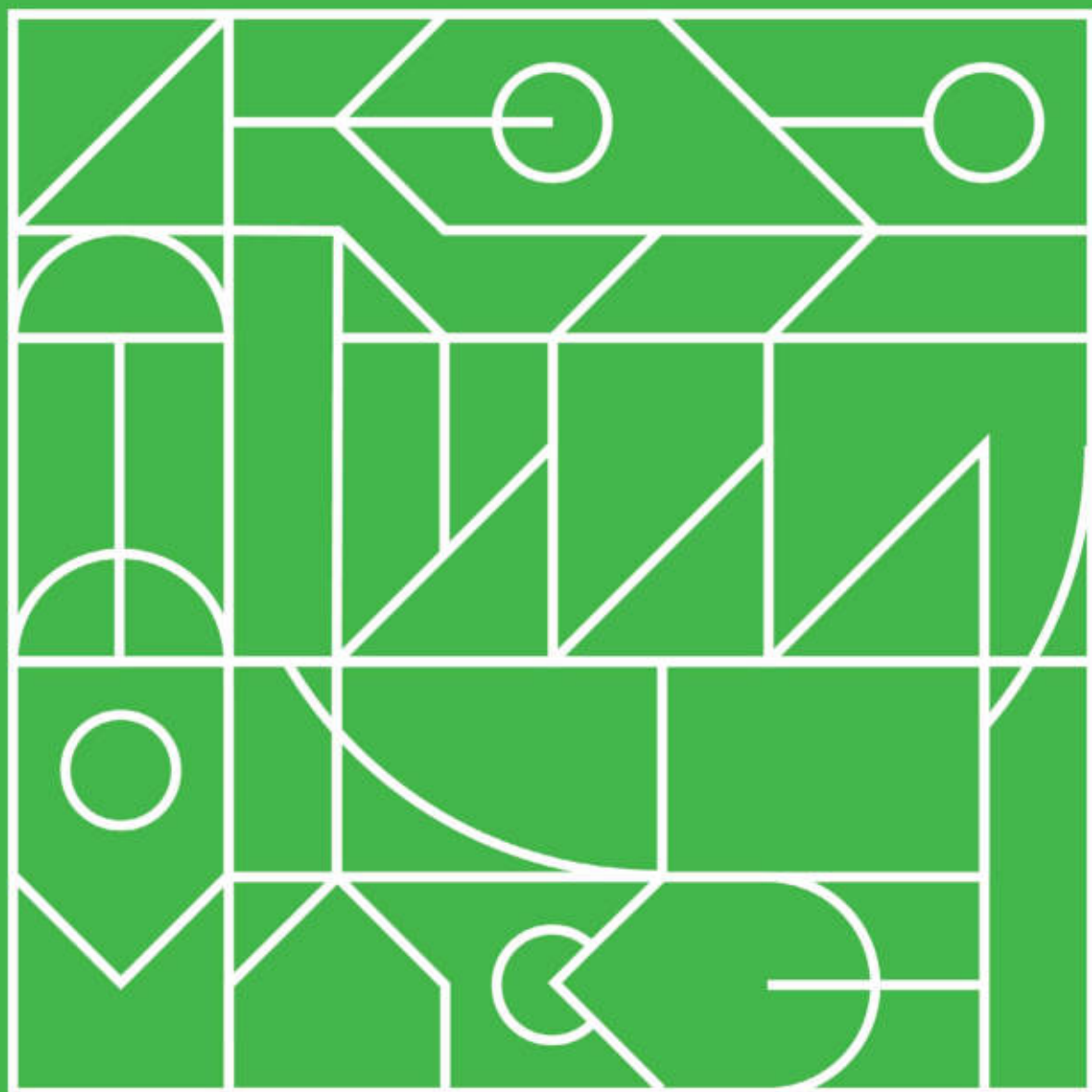

KA

DRUGAČIJEM

GRADU

***KA
DRUGAČIJEM
GRADU
3***

Beograd, 2019

KA DRUGAČIJEM GRADU 3

Urednice:

Iva Čukić , Jovana Timotijević, Ksenija Radovanović

Izdavač:

Institut za urbane politike, Beograd

Tekstovi:

Danilo Ćurčić, Ana Džokić i Marc Neelen (STEALTH.unlimited), Paul Currión, Ana Méndez de Andrés, Zoran Bukvić, Stavros Stavrides, Tanja Vukša i Vladimir Simović, Selena Savić, Olivera Nikolić Kia, Dubravka Sekulić

Fotografije:

Dušan Rajić, Ana Vuković, Iva Čukić

Dizajn korica:

Mane Radmanović

Lektura:

Iva Čukić , Jovana Timotijević

Grafičko oblikovanje:

Dušan Rajić

Štampa:

Standard 2, Beograd

Tiraž:

300

ISBN: 978-86-918827-6-1

Realizaciju omogućila

Regionalna kancelarija fondacije Hajnrh Bel u Beogradu

 HEINRICH BÖLL STIFTUNG
SRBIJA, CRNA GORA, KOSOVO

SADRŽAJ:

Zajednički ka drugačijem gradu	7
Danilo Ćurčić Stambene politike protiv stambenih potreba većine	15
Ana Džokić, Marc Neelen Housing: Constructing Alternatives on the Ruins of a Broken System?	24
Paul Currión Basic Income in the Western Balkans: from thought experiment to policy experiment	36
Ana Méndez de Andrés Local (un)governability inside-out: anomalous communities, faulty institutions and political ordinances	46
Zoran Bukvić Bicikl između urbanog planiranja i politike	56
Stavros Stavrides Practicing self-government: Space matters	68
Tanja Vukša, Vladimir Simović Za pravo na vodu	78
Selena Savić Artikulacija zajedničkog kroz dizajn i tehnologiju: javni prostor, tehnokratija i kompjuterski modeli za promišljanje zajedničkog	92
Olivera Nikolić Kia Biopolitike isključivanja iz prava na grad	106
Dubravka Sekulić On Hidden Powers	116

ZAJEDNIČKI KA DRUGAČIJEM GRADU

Pitanje kakvu vrstu grada hoćemo ne može biti razdvojeno od pitanja kakav tip ljudi hoćemo da budemo, za kakvim vidovima društvenih odnosa tragamo, kakav odnos prema prirodi negujemo, za kakvim načinom života žudimo i kakvih estetskih vrednosti se pridržavamo.

Dejvid Harvi, *Pobunjeni gradovi*

Zaokret od države blagostanja ili, u slučaju Jugoslavije, od socijalističke države ka neoliberalnim politikama razvoja doneo je dramatičnu privatizaciju resursa i usluga, i prepuštanje (javnih) dobara tržišnoj regulaciji. Ovaj proces prati i podržava i specifična forma *neoliberalne urbanizacije* koja proizvodi *nove urbane politike*^[1] u sklopu dominantne političke agende, te nove strategije razvoja i preoblikovanja grada. Takav oblik urbanizacije služi (re)produkciji uslova za stalnu akumulaciju kapitala i potvrđivanje pozicije ekonomskih elita,^[2] što nesumnjivo utiče na dalje isključivanje ili marginalizaciju onih koji nemaju jednaku političku ili ekonomsku moć. U ovakvim uslovima, politička i ekonomska manjina u cilju ostvarivanja profita spekuliše resursima i uslugama i direktno kao posledicu stvara prostorne, te društvene i ekonomske nejednakosti i tenzije. Urbani razvoj zasnovan na pretpostavci ekonomske eksploatacije i ekspanzije kapitala, a ne na zadovoljenju potreba *svih* članova društva, neizbežno će vremenom intenzivirati i radikalizovati razlike i sukobe, ali i proizvoditi, verujemo, različite, politički značajne, oblike otpora neoliberalnoj stvarnosti.

Za razumevanje te stvarnosti, nužno je ne ograničiti kritiku i analizu na partikularna (disciplinarna) pitanja u urbanom kontekstu, već ih upravo posmatrati kroz sagledavanje širih političkih i ekonomskih procesa koji su međusobno povezani i zavise jedni od drugih, formiraju i društvene odnose

---

1 Swyngedouw, E., Moulaert, F. and Rodriguez, A. (2002). Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy. *Antipode*, Vol. 34 (3), 542-577.

2 Harvey, D. (2007). *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press.

i uslove života ljudi u zajednicama, a svoje manifestacije i uzroke imaju u prostornoj konfiguraciji grada. Jer, pitanje urbane mobilnosti ne možemo razdvojiti od pitanja ograđivanja i dostupnosti javnog prostora; stanovanje ne može biti posmatrano odvojeno od pitanja uslova rada; a borbu za pravo na odlučivanje o razvoju grada ne možemo odvojiti od borbe za pravo na vodu. Upravo takva pitanja i njihove međusobne vezde čine okvir za sveobuhvatnije razumevanje grada, ali i promišljanje drugačijeg okruženja koje podržava egalitarnije i inkluzivnije društvene i proizvodne odnose.

I upravo je sa namerom da kroz proces *zajedničkog* učenja i razmene razotkrivamo kontekst u kom živimo i promišljamo načine njegove uzurpacije i promene, osmišljen program "Ka drugačijem gradu", čiji je ova publikacija deo. Pitanju *drugačijeg grada* pristupljeno je kroz kritički osvrt na aktuelnu dinamiku urbanog razvoja, ali i kroz polemiku o mogućim alternativama dominantnom modelu kapitalističke proizvodnje grada (kroz strategije i modele koji su realizovani ili su na nivou teorijskih pretpostavki). Pokušali smo da kroz niz od deset razgovora uključimo različite perspektive i teme; da pozovemo i one koji naš lokalni kontekst osećaju kroz sopstvenu svakodnevicu, kao i one koji ga posmatraju očima *stranca*; da jezik govora o gradu oslobodimo disciplinarnih stega i proširimo, tako da obuhvati i teoriju i praksu, i govor statistike i emocija. Publikacija pred vama odraz je svih ovih pokušaja (ne bežeći od toga da neki od njih nisu uspeli i da će čekati nove cikluse da se ostvare). Ona je, baš kao i program, rezultat *zajedničkog* truda članova i članica Instituta za urbane politike i svih onih koji su u okviru trećeg ciklusa programa ponudili svoja znanja, razmišljanja i ideje, i otvorili ih hrabro za kritičko preispitivanje. Tekstovi, čiji redosled prati i sam program 2018/19, sugerišu kao celina upravo složenost zadatka da mislimo taj *drugačiji grad*. Teme koje su u fokusu, načini na koje su pozicije u tekstovima artikulisane i argumentovane, jezik kojim se to čini, sasvim su međusobno različiti, ali jednako politički značajni i aktuelni. Ono što ih povezuje, bez sumnje, jeste poziv da se *zajedničko* uključi u mišljenje o gradu, kroz solidarnost u različitim borbama, kroz udruživanje u razotkrivanju stvarnosti i promišljanju strategija otpora i promene, kroz raspravu o zajedničkim ciljevima i potrebama, te zajedničko odlučivanje i upravljanje resursima i kroz ponovno preispitivanje starih ili osmišljavanje sasvim novih modela bivanja u zajednici.

Nekoliko razgovora u okviru ovogodišnjeg ciklusa bilo je posvećeno temi **stanovanja**. Teško je, naime, izostaviti je iz fokusa u trenutku kada raste broj onih koji nemaju sopstveni krov nad glavom ili su na putu da ga izgube - što zbog nemogućnosti da u okviru svojih primanja izdvoje dovoljno sredstava za rastuću i deregulisanu rentu, što zbog sve više slučajeva deložacija zbog neplaćenih rata za kredit ili drugih dugovanja državi, te izostanka

iznalaženja adekvatnih rešenja za one koji su izgubili stambeni prostor, a nisu u mogućnosti da po tržišni uslovima obezbede drugi.

Tekst Danila Ćurčića upravo se naslanja na strukturni uzrok takve situacije - prepuštanje tržištu da reguliše oblast stanovanja, te pretvaranja stana u robu - i govori o njegovim manifestacijama. "**Stambene politike protiv stambenih potreba većine**" u fokusu ima *politike* marginalizacije onih stanovnika koji zbog svoje nacionalne ili etničke pripadnosti, siromaštva ili drugih razloga ne mogu ostvariti svoje pravo na krov nad glavom. O *politikama* govorimo zbog toga što, kako i Danilo Ćurčić objašnjava, govorimo o kontinuitetu pravnog okvira i javnih politika koji regulišu prinudna iseljenja i obezbeđivanje adekvatnih stambenih rešenja za određene društvene grupe, koji su vođeni logikom *tržišta*, a ne *prava*. Kroz podsećanje na konkretne primere takvih politika, ovaj tekst upućuje i na razmeru diskriminacije u oblasti stanovanja, ali i na poziv da se stambena deprivacija mora posmatrati interseksionalno i razumeti u svim svojim složenim i različitim oblicima.

Urgentna potreba da se obezbedi prilično stanovanje većem broju ljudi ne pogađa samo naše društvo, već je i globalno aktuelna. Sa višegodišnjim iskustvom u različitim kontekstima, Ana Džokić i Marc Neelen u svom tekstu skreću pažnju na modele koji mogu da posluže kao alternativa tržišno organizovanom stanovanju. "**Housing: Constructing Alternatives on the ruins of a Broken System?**" kroz niz paradigmatičnih slika nudi presek savremene situacije u oblasti stanovanja - *permanente krize*, kako bi je David Madden i Peter Marcuse imenovali - a potom i paralelni pregled praksi koje funkcionišu u netržišnim uslovima, a koje se temelje na zadružnoj stanogradnji. Zavisno od konteksta u kom se realizuju, ovi modeli stanovanja, koji izlaze van logike spekulativnog tržišta i stana kao potrošačke robe, nesumnjivo imaju i svoje izazove, ali i politički i društveni potencijal.

Pored stanovanja, o drugačijem gradu se mora misliti i kroz druge **javne politike** koje su pod pritiskom neoliberalnih mera štednje sve manje *javne*, a sve više podređene partikularnim interesima. Sa jedne strane, država se povlači iz uloge obezbeđivanja osnovnih uslova društvene reprodukcije za *sve* članove društva pod izgovorom racionalizacije javnih troškova, a sa druge, ono što preostaje od javnih i socijalnih usluga najčešće isključuje brojne društvene grupe.

Tekst Zorana Bukvića "**Bicikl između urbanog planiranja i politike**" ukazuje na raskorak između savremenih tendencija razvoja gradova i planske regulative u oblasti urbane mobilnosti. Analiza stanja i regulative u lokalnom kontekstu pokazuje da se favorizuje motorni saobraćaj, bez razmatranja posledica koje takvo opredeljenje ima po uslove svakodnevnog života u gradu, zdravlje ljudi i životnu sredinu. Takvoj situaciji Zoran Bukvić suprotstavlja prakse iz drugih evropskih zemalja, poput Holandije ili Danske,

u kojima se razvoj infrastrukture i uslova za biciklistički saobraćaj priorizuje u formulisanju lokalnih politika. Nedostatak političke volje u Srbiji, ali i pozitivni primeri u drugim kontekstima, sa druge strane, upućuju na nužnost udruživanja različitih borbi koje su često razdvojene i tako politički nemoćne za radikalniju promenu, kao i direktnog uključivanja građana u proces donošenja odluka.

Tekst **“Za pravo na vodu”** Tanje Vukše i Vladimira Simovića deo je još jedne važne borbe koja je trenutno aktuelna u lokalnom kontekstu. Naime, pravo na vodu i odgovarajuće sanitarne uslove kao ljudsko pravo moralo bi da predstavlja pravo svakog pojedinca i pojedinke na korišćenje dovoljne količine kvalitetne i fizički dostupne vode za zadovoljavanje ličnih potreba. Prateći globalne tendencije, privatizacija i komodifikacija sektora voda poslednjih godina postaje izuzetno ozbiljna pretnja i u Srbiji. Relevantni regulatorni okvir omogućava da se ovim fundamentalnim pravom i najvažnijim prirodnim resursom upravlja u cilju ostvarivanja profita. Tekst veoma sistematično pojašnjava i analizira sve pogubne efekte privatizacije, oslanjajući se na primere privatizacije infrastrukture i usluga snabdevanja i odvoda vode u drugim državama. Osim niza formalnih mera i regulacija kojima se predlaže uspostavljanje jasnog vlasničkog režima, kao i demokratizacija upravljanja i odlučivanja, ovaj tekst nudi i pregled lokalnih borbi i praksi koje ukazuju na izvodljivost tretmana vodnih resursa i infrastrukture sistema vodosnabdevanja koji su vođeni netržišnom logikom i potrebama za pravednom distribucijom osnovnih prava građana i građanki.

Pokušaj da se eksperimentalno oprobaju modeli drugačijih javnih politika predstavljen je i u tekstu Pola Curriona, koji i sâm učestvuje u programu uvođenja Univeralnog osnovnog dohotka (UOD) u jednoj opštini u Srbiji. Imajući u vidu da je ovo jedan od razgovora u okviru programa koji je iznedrio izuzetno intenzivnu i uzbudljivu diskusiju, tekst **“Basic Income in the Western Balkans: from thought experiment to policy experiment”** predstavlja doprinos promišljanju drugačijeg grada upravo zbog toga što se polemički odnosi prema osporavanom konceptu UOD-a. Naime, brojne su rasprave koje upozoravaju na sasvim različite efekte ove mere, u zavisnosti od drugih politika i ekonomskih procesa koje je prate. Takođe, kako i sâm autor teksta navodi, brojna se pitanja mogu i moraju postaviti i u vezi sa ovom merom, poput onog ko zapravo odlučuje o tome šta je *osnovno* u osnovnom dohotku, kako se određuje visina dohotka koji zadovoljava *osnovne* potrebe, na koji način se razume *univerzalnost* u univerzalnom dohotku, i dr. Pa ipak, smatramo da je važno razgovarati o ovakvim politikama, utoliko što ih nije moguće sasvim odbaciti ili nekritički prihvatiti, već je neophodno razumeti njihove domete, realne mogućnosti i efekte. Upravo je to cilj programa koji Pol Currion sistematično predstavlja u svom tekstu i koji će, ukoliko zaista bude realizovan, tek pokrenuti brojne razgovore i analize koji će biti korisni za promišljanje drugačijih javnih politika.

Zahtev za **demokratizacijom odlučivanja i participativnim upravljanjem** takođe predstavlja nužni aspekt promene ka pravednijem gradu. Uključivanje građana i građanki u procese donošenja odluka otvara mogućnost i za veći stepen usklađenosti regulatornog okvira sa zajedničkim potrebama. Iako ne bez problema i izazova, ovaj zahtev povezuje brojne savremene kontra-hegemone borbe, ali i više od toga, on crpi modele samorganizovanja i zajedničkog odlučivanja i upravljanja upravo iz takvih borbi “odozdo”.

Vodeći se primenom političkih praksi koje omogućavaju zajednici život baziran na principima demokratičnosti, pravednosti i solidarnosti, Ana Mendez de Andes u tekstu **“Local (un)governability inside-out: anomalous communities, faulty institutions and political ordinances”** piše o aktuelnim pokretima i institucionalnim novinama u Španiji. Klima otpora koja je nastajala nakon 2010. godine vodila je visokom nivou političke mobilizacije koja je ubrzo eskalirala u municipalističke platforme koje su mogle samostalno da formiraju lokalnu samoupravu. Institucionalno osvajanje vlasti na lokalnom nivou otvorilo je potom mogućnosti za drugačiju logiku društvenih odnosa koji su osnažili zajednicu u borbi protiv represivnih politika neoliberalne urbanizacije i napravili prostor za jačanje ekonomske i političke demokratije grada.

U tekstu **“Practicing self-government: Space matters”**, Stavros Stavrides kroz analizu primera zajednica Zapatista u Meksiku, nudi još jednu moguću perspektivu za razumevanje savremenih društvenih borbi, u čijem je središtu upravo prostor. Organizujući tekst oko pojma *teritorij*, Stavrides ističe ulogu deljenog/zajedničkog prostora u proizvodnji kolektivne političke subjektivacije. Naime, novi politički subjekti, kako tekst objašnjava, nastaju kroz svakodnevne prakse razvijanja novih formi zajedničkog života, posve drugačijih od dominantne kapitalističke logike. Osim što se razvijaju egalitarniji i pravedniji principi organizacije unutar zajednice, poput solidarnosti, poštovanja razlika i mnoštvenosti, kolektivno učestvovanje u donošenju odluka koje se uspostavlja u ovim zajednicama predstavlja, zapravo, političku kulturu koja redefiniše sâmou demokratiju.

To nas dovodi, konačno, i do **zajedničkog u političkoj promeni**. Reaktuelizacija ovog svojstva kroz pojam zajedničkih dobara (commons) utiče na razvoj novog konceptualnog aparata koji se oslanja u velikoj meri na već postojeće prakse zajedničke proizvodnje, organizacije i borbe, koje su se u različitim formama pojavljivale u istoriji. Ipak, ono što ih danas čini iznova aktuelnim, politički značajnim i predmetom proučavanja i praktikovanja, predstavlja njihov potencijal da denaturalizuju narativ o nužnosti logike individualne odgovornosti za sopstveni uspeh ili neuspeh ili konkurentnosti kao nužnog preduslova povećanja kvaliteta; kao i da ukažu na efekte solidarnosti, udruženog rada i zajedničkog odlučivanja, te moguće drugačije

životne uslove i svakodnevicu.

U svetlu džentifikacije, turistifikacije i drugih oblika oduzimanja grada, tekst Olivera Nikolić Kie **“Biopolitike isključivanja iz prava na grad”** kroz teorijske uvide i koncepte, problematizuje višestruko isključivanje depri- vilegovanih iz učešća u životu grada. Mehanizme isključivanja prepoznaje kroz slučajeve raseljavanja romskih naselja zarad razvojnih projekata, od- nosno odgovora na aktuelnu migrantsku krizu, čime se potvrđuje kontinu- irana tendencija da se određene marginalizovane grupe izmeštaju iz poli- tičkog, ali i fizičkog urbanog prostora. Međutim, kroz koncept zajedničkih dobara Olivera Nikolić vidi mogućnost jačanja društvenih veza i odnosa koji bi, umesto da reprodukuju postojeće hijerarhije i nejednakosti, osnažili is- ključene da u političkom životu učestvuju, i o budućnosti sopstvenih života zajednički odlučuju.

Zajedničko predstavlja ključni pojam i u tekstu Selene Savić. Ona, naime, u prilogu zasnovanom na njenom predavanju, **“Artikulacija zajedničkog kroz dizajn i tehnologiju: javni prostor, tehnokratija i kompjuterski modeli za promišljanje zajedničkog”** razotkriva mehanizme eksplicitnog i implicitnog isključivanja određenih grupa kroz odsustvo participacije u odlučivanju u oblasti oblikovanja javnog prostora, uključujući i vrlo kon- kretna, materijalna rešenja (koja naziva *neprijatnim dizajnom*). Sa druge strane, uvođenje tehnokratskih praksi koje se često pravdaju načelom tran- sparentnosti i decentralizacije, veoma često biva zloupotrebjeno, podležući istim interesima koji su dominantni i van digitalne sfere. Pored toga, smatra Selena Savić, odlučivanje posredovano tehnologijom veoma često završava u domenu post-političkog, eliminišući konflikt i tragajući za konsenzusom, ali i otuđujući odgovornost od onih koji učestvuju u odlučivanju. Ipak, to ne znači da je tehnologija inherentno ideološki opredeljena (niti kapitalistička ni emancipatorna *a priori*), već da se ne može razumeti *van* dominantnog kapitalističkog sistema. To, pak, znači isto tako da može predstavljati i zna- čajan alat u promišljanju ne-kapitalističkih modela zajednice i društvene organizacije, što nagoveštava i projekat “Igre za promišljanje zajedničkog” čiji je i sâma autorka deo. Projekat istražuje kako kombinovanje iskustava zajednica i eksperimentalnog pristupa kompjuterskim modelima može po- moći razumevanju (iz pozicije savremene kulture) neintuitivnih i komplek- snih sistema stvaranja i korišćenja zajedničkih dobara.

Još jedan tekst u publikaciji dotiče temu (digitalnih) zajedničkih dobara, iz nešto drugačije perspektive. Naime, Dubravka Sekulić, predstavljajući svo- je dugogodišnje istraživanje o ekstra-legalnom karakteru stambenih nad- gradnji u Beogradu od kraja 1980-tih godina, razvija potentnu diskusiju o prostornoj regulaciji, ali i politički važnom pitanju vlasništva nad prostoro- m, te njihovoj promeni u tranzicionom periodu Srbije. Osim što tekst **“On Hidden Powers”** nudi pregled ove radikalne transformacije koju je tran- zicija donela na paradigmatičnom primeru stambenog pitanja, on takođe

daje i dijagnozu šireg političko-ekonomskog konteksta u kom se i danas nalazimo, a koji je rezultat restauracije kapitalizma na polu-periferiji. Ko- načno, ono što ovaj tekst čini posebno zanimljivim jeste i zahtev da se u situaciji takvih devastirajućih prostornih politika, horizont promene može naći u digitalnom prostoru. Kako se i u sferi tehnologije, kako i ovaj tekst potvrđuje, događaju slični procesi komodifikacije i komercijalizacije, nužno se pojavljuju i oblici otpora i subverzije. Razvijajući analogiju između kon- cepta digitalnih i prostornih zajedničkih dobara, Dubravka Sekulić upućuje na različite hakerske prakse i principe koji mogu biti od koristi i za promi- šljanje drugačijih prostornih odnosa, režima i konfiguracija.

Na kraju, zbornik “Ka drugačijem gradu” nipošto ne iscrpljuje sve teme, niti sve perspektive, koje su relevantne za promenu postojeće dominantne pa- radigme razvoja (i rasta) grada. Nadamo se, ipak, da predstavlja materijal koji doprinosi postojećim, a moguće i otvara nove, preko potrebne diskusi- je, teorijske modele i praktične eksperimente koji bi mogli nadalje rasvet- ljavati kakav je to *drugačiji grad* koji želimo i kako ga možemo ostvariti.

STAMBENE POLITIKE PROTIV STAMBENIH POTREBA VEĆINE

Danilo Ćurčić

U poslednje vreme, situacija u oblasti stanovanja u Srbiji predmet je sve većeg interesovanja različitih aktera koji se bave ovim pitanjem. Dok pojedini progresivni pokreti pitanje stanovanja postavljaju u centar svojih akcija i borbi,^[1] stanovanje u Srbiji je predmet i pojačane pažnje medija, ali i različitih drugih aktera koji se bave ovim pitanjem iz perspektive međunarodnog prava ljudskih prava.^[2]

Situacija u Srbiji - stambena kriza ili nešto drugo?

Za razumevanje situacije u kojoj se nalazimo dovoljno je podsetiti se da se stanovanje u Srbiji odavno svelo na robu, a ne na pravo koje nam je svima garantovano. Primera za to je mnogo, a građanin kome je ranije bilo zajemčeno pravo da na stan u društvenoj svojini stiže stanarsko pravo kojim mu se obezbeđuje zadovoljavanje ličnih i porodičnih stambenih potreba,^[3] sada postaje prosečan korisnik stambenog kredita kojim pod "nikad povoljnijim uslovima" može za dvadesetak godina steći pravo svojine nad stanom. Od Ustava Srbije iz 1990. godine, pravo na stanovanje (ili pojedini njegovi aspekti) se jednostavno ne jemče građanima. Povrh toga, analiza dostupnih programa rada Vlade Republike Srbije od 2000. godine do danas pokazuje da nijedan predsednik Vlade u svom ekspozeu nije pomenuo stanovanje kao društveno značajnu temu kojom će se Vlada baviti. Ovakvo stanje stvari nas dovodi do pitanja da li je uopšte ispravno govoriti o tome da živimo u doba stambene

1 Kao što su, primera radi, Kolektivna odbrana stanara, Združena akcija Krov nad glavom i drugi pokreti. Za više pojedinosti, videti: www.facebook.com/kolektivnaodbrana i zakrovnadglavom.org.

2 Videti izveštaj UN Specijalne izvestiteljke za pravo na adekvatno stanovanje iz misije Srbiji, UN dokument od 26. februara 2016. godine br. A/HRC/31/54/Add.2, dostupan na: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G16/037/37/PDF/G1603737.pdf>

3 Ustav SFRJ iz 1974. godine, član 164.

krize, kako se često govori, ili je ova "kriza" zapravo nova normalnost. Ona ne traje kratko, pogađa po pravilu one sa manje društvene moći i nikako se ne može svesti na privremeno odstupanje od standarda koji inače dobro funkcionišu.^[4] Tog standarda nikad nije ni bilo. Posledice ovog stanja su jasne i svode se na *povredu prava na adekvatno stanovanje* koje je Republika Srbija dužna da nam jemči i pruži, kao njenim građanima i građankama. Prinudna iseljenja, oporezivanje socijalnog stanovanja, nemar za probleme i potrebe beskućnika, veliki broj izbeglica i raseljenih lica koja nemaju rešena stambena pitanja, desetina hiljada podstanara koji žive bez ikakve sigurnosti stanarskog statusa, samo su neki od najizraženijih problema u ovoj oblasti.

Pravo na adekvatno stanovanje, globalno i u Srbiji

Kada govorimo o pravu na adekvatno stanovanje, značajno je napomenuti nekoliko aspekata koji ga određuju. Prvi, i možda najvažniji, jeste da se svaki put kada govorimo o ovom pravu, krećemo u dobro uspostavljenom okviru koji je određen međunarodnim ugovorima koje je Republika Srbija ratifikovala ili preuzela - od Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, preko Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, do drugih dokumenata. Sa druge strane, za razumevanje toga šta su sve karakteristike koje stanovanje treba da ispuni kako bi bilo u skladu sa obavezama koje proističu iz garancija prava na adekvatno stanovanje, može se koristiti praksa različitih tela Ujedinjenih nacija i interpretativni okvir koji ova tela sačinjavaju. U okviru međunarodnog prava ljudskih prava, pravo na adekvatno stanovanje ulazi u korpus ekonomskih i socijalnih prava, za koja se, usled političkih, ideoloških i drugih razloga često *govori da nisu prava nego programski ciljevi* koji su neutuživi i koji ukazuju na opredeljenje država da unapređuju stanje u oblasti ostvarivanja ekonomskih i socijalnih prava, ali da nemaju jasnu pravnu obavezu. Ovaj prethodno opisani položaj prava na adekvatno stanovanje, takođe određuje i način na koji država pristupa garantovanju i zaštiti ovog prava. Gorenavedene posledice povreda prava na adekvatno stanovanje kojih smo svedoci skoro svakodnevno, daju nam jasan odgovor na pitanje o adekvatnosti odgovora države na stambene potrebe građana i građanki Srbije.

Kada ilustraciji stanja u kom se nalazimo i pravnog okvira u kom se krećemo, dodamo javne politike koje država donosi u oblasti stanovanja ili drugim sektorima od značaja za ostvarivanje prava na adekvatno stanovanje, pokazuje se da ni tu situacija nije ništa bolja. Strategije koje se donose, a koje imaju veze sa pravom na adekvatno stanovanje, pojedinim elementima ovog prava,

4 Madden D. and Marcuse, P. (2016). *In Defense of Housing*. New York: Verso Books, 9-11.

ili pak pojedinim posebno ugroženim građanima i građankama koji ne mogu da ostvare pravo na adekvatno stanovanje, u najvećoj meri ne doprinose rešavanju nagomilanih problema. Kao i u mnogim drugim oblastima, javne politike koje se donose u oblasti stanovanja često nemaju jasne mehanizme koordinacije, opredeljena budžetska sredstava za njihovo sprovođenje i svode se na spisak lepih želja, a ne na jasna opredeljenja za unapređenje stanja u određenoj oblasti. Zbog toga se čini da je i pored usvajanja nekoliko javnih politika koje se odnose na pitanja stanovanja i obaveze donošenja Nacionalne stambene strategije^[5] naivno očekivati da će se donošenjem ovih dokumenata stanje na bilo koji način unaprediti. Ukoliko se ovim javnim politikama dodaju i Održivi ciljevi razvoja Ujedinjenih nacija, koje Srbija pokušava da "nacionalizuje," otvara se pitanje količine različitih paralelnih procesa koji se vode unutar javne uprave, njihove koordinacije, efikasnosti sprovođenja i na kraju nedostatka budžetskih sredstava koji se mogu upotrebiti za njihovo sprovođenje. Sve ovo nas neminovno odvodi na polje državne (ne)odgovornosti za nesprovođenje obaveza koje postoje prema međunarodnim ugovorima kojima se garantuju ljudska prava.

Ova neodgovornost ide ruku pod ruku sa prethodno opisanim sistemom, u kom formalno postoje strateški dokumenti kojima bi se trebalo rukovoditi, ali za njihovo sprovođenje niti ima novca, niti volje, niti to ikoga zanima. Stoga bi se pre moglo reći da se u oblasti stanovanja najpre susrećemo sa *politikom u stanovanju*, a ne stambenim politikama. A politika u stanovanju je jasna i nepromenjena godinama - stanovanje nije pravo, ono je roba na tržištu za čije obezbeđivanje je svako od nas odgovoran. Logika je jasna, država se povukla iz sfere stanovanja i sve prepustila tržištu koje bi trebalo da samoreguliše zadovoljavanje stambenih potreba građana i građanki. Za one najnesrećnije koji ne mogu to sebi da priušte, ostaje da čekaju smrt roditelja ili drugih srodnika kako bi došli do krova nad glavom, da se godinama strpljivo prijavljuju na konkurse za socijalno stanovanje ili da žive u stalnom strahu od prinudnih iseljenja. Kako je država odavno prestala da radi u cilju blagostanja svih građana, a ne samo određenih, i kako se povukla (ili se povlači) iz ostvarivanja svojih socijalnih uloga, ovakvo stanje zapravo i nije novost.

5 Ovdje su relevantni članovi 112. i 136. Zakona o stanovanju i održavanju zgrada (Službeni glasnik RS, br. 104/2016). Rok za usvajanje Nacionalne stambene strategije istekao je 31.12.2017. godine.

Posledice neodgovornosti države za obezbeđivanje prava na adekvatno stanovanje najugroženijim građanima i građankama

Prinudna iseljenja neformalnih romskih naselja

U Srbiji, prema poslednjim podacima postoji 583 takozvana "podstandardna romska naselja." Iza ovog birokratskog naziva, kriju se hiljade Roma i Romkinja koji žive na ivici egzistencije, bez struje i vode, u objektima koji često ne ispunjavaju osnovne stambene standarde. Povrh svega, oni su u stalnom strahu od prinudnih iseljenja i usvajanja novih planskih dokumenata kojima je predviđeno da se baš na tom mestu gde se nalazi naselje izgradi put, tržni centar ili zgrada. Ukoliko se uporedi broj ovih naselja i interesovanje države za rešavanje problema ljudi koji žive u njima, te unapređenja uslova stanovanja u neformalnim romskim naseljima, dolazimo do zaključka da se u većini slučajeva država suštinski ne bavi ovim pitanjima, sve dok im neformalna romska naselja ne zasmetaju za sprovođenje infrastrukturnog ili kakvog drugog projekta. Kako bi se opravdala ovakva postupanja i pripremila javnost na sprovođenje prinudnih iseljenja, Romi i Romkinje koji stanuju u ovim naseljima često su od strane organa javne vlasti predstavljeni kao oni koji uzurpiraju javne resurse^[6] i okupiraju prostore koji su u javnoj svojini da bi kasnije dobili stanove u zamenu.

Kako se boriti sa ovakvim ljudima? Gradska uprava u Beogradu, koja je imala dosta "iskustva" u sprovođenju prinudnih iseljenja Roma i Romkinja u periodu od 2009. do 2012. godine, formirala je poseban *Sektor za nehigijenska naselja* unutar Sekretarijata za socijalnu zaštitu, a nakon sprovođenja iseljenja Roma iz neformalnih naselja, u onim slučajevima u kojima iseljeni Romi i Romkinje nisu ostajali beskućnici, pružala smeštaj u kontejnerskim naseljima na obodima grada, u kojima se obezbeđivao smeštaj isključivo za Rome i Romkinje. U ovim naseljima, u kojima se stanuje u takozvanim *mobilnim stambenim jedinicama* koje pružaju svega 14,8 m² životnog prostora po petočlanom domaćinstvu, bio je uspostavljen i poseban pravni režim stanovanja. Naime, Romi i Romkinje imali su ugovornu obavezu da usvoje pravila "lepog ponašanja" prema zaposlenima u Gradskoj upravi,^[7] kako im ne bi bilo ukinuto pravo

6 Videti, primera radi, izjavu iz 2012. godine tadašnjeg gradonačelnika Dragana Đilasa: "Jasno nam je što se sugrađani u Resniku plaše doseljavanja onih koji nisu zaposleni i onih koji su doskora krali vodu, struju i neke druge stvari" u dnevnom listu *Novosti* (Ljutić, J.D. i Kovačević, M.T. (2012, 9. april), tekst: Novi protest u Resniku, žandarmerija čuva kontejnere. Dostupno na: www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:374645-Djilas-Nema-razloga-za-proteste-u-Resniku

7 U pitanju je, konkretno, član 11. Ugovora o korišćenju mobilne stambene jedinice.

na stanovanje i jednostrano raskinut ugovor o korišćenju mobilnih stambenih jedinica. Pored toga, posete u ovim naseljima su zabranjene, a svaki slučaj kada neko neprijavljeno prenoći kod korisnika mobilne stambene jedinice sankcionisan je opomenom, koja, ukoliko se ponovi tri puta, dovodi do raskida ugovora.

Iseljenja neformalnih naselja kod Belvila, Bloka 72, Gazele, kao i poslednji slučaj iseljenja neformalnog romskog naselja na obodu deponije u Vinči, posledice su ove politike koja je usmerena na najugroženije i njihovo uklanjanje iz grada, zasnovane na pretpostavci da smetaju i ometaju razvoj grada.

Socijalno stanovanje za najugroženije građane i građanke Srbije

Sa druge strane, ni u onim slučajevima u kojima država treba da preduzima svoje *pozitivne obaveze*, odnosno da obezbeđuje pristupačno i adekvatno stanovanje onima koji sami to ne mogu da obezbede, situacija nije bolja.

Činjenica je da se socijalnim stanovanjem u Republici Srbiji malo ko bavi i da nema sistemskog i održivog pristupa ovom pitanju. Ovo se može potvrditi kako time da se socijalni stanovi grade u blokovima zgrada gde siromašni i oni koji su već najugroženiji bivaju segregirani i bez pristupa istom kvalitetu drugih usluga i prava, kao i činjenicom da je socijalno stanovanje u Srbiji nedovoljno razvijeno, vezano za sprovođenje konkretnih projekata, a ne programa koji su održivi i sistemski planirani, uslovljeno donatorskom politikom i sveukupno partikularizovano. Povrh svega, socijalno stanovanje je često nepriuštivo onima kojima je namenjeno. Stoga bi se pre moglo reći da je ono zapravo namenjeno onima kojima je potrebna neka vrsta podrške u rešavanju stambenih potreba, ali svakako ne onima koji su najugroženiji građani i građanke Srbije.

Ovoj slici doprinose visoke zakupnine socijalnih stanova. Činjenica je da su, primera radi, u Beogradu ove zakupnine, zajedno sa troškovima stanovanja koji se plaćaju kroz sistem objedinjene naplate, toliko visoke da odgovaraju iznosu jedne prosečne novčane socijalne pomoći, kao i to da propuštanje da se plate tri zakupnine za redom ili četiri u toku godine daje osnov Gradu Beogradu da raskine ugovor o zakupu i korisnike socijalnih stanova izbaci na ulicu. Smanjenje subvencija za plaćanje komunalnih usluga koje je uvedeno izmenama Interventne mere zaštite najugroženijih građana,^[8] kao i propisiva-

8 Videti: Službeni list grada Beograda, br. 19/95, 13/96, 22/98, 10/99, 14/99, 21/99, 9/2000, 21/2000, 14/2001, 19/2001, 26/2001, 1/2002, 11/2002, 29/2002, 2/2003, 17/2003, 33/2003, 1/2004, 12/2004, 38/2004, 15/2005, 27/2005, 27/2006, 9/2007, 39/2007, 41/2007, 42/2008, 31/2009 (pogledaj i tač. II), 1/2010, 25/2010, 39/2010, 5/2012, 41/2012, 67/2012, 33/2013, 78/2013, 27/2014, 36/2014,

nje da se pravo na subvencije ostvaruje samo u slučaju da podnositelj zahteva redovno plati sve račune do kraja tekućeg meseca, one koji socijalnu pomoć primaju samo devet meseci u toku kalendarske godine (a to su prema Zakonu o socijalnoj zaštiti^[9] svi oni koji su radno sposobni korisnici novčane socijalne pomoći), najsiromašnije korisnike socijalnih stanova stavlja pred dilemu da li da plate troškove stanovanja ili da prehrane porodicu. Izmene Zakona o porezima na imovinu^[10] na sve ovo uvele su i poresku obavezu za zakupce socijalnih stanova o čijoj ustavnosti Ustavni sud već godinama ne odlučuje^[11]. Kada se svemu ovome dodaju već pomenuti problemi sa kojima se suočavaju izbeglice i interno raseljena lica, oni koji žive u neformalnim kolektivnim centrima, vojni beskućnici, beskućnici i oko pola miliona podstanara koji nemaju nikakvu sigurnost stanarskog statusa, jasno je da je ostvarivanje prava na adekvatno stanovanje za mnoge praktično nemoguće.

U takvoj situaciji, umesto pronalaženja alternativa i načina da se rešavaju problemi koji su prethodno identifikovani, država svojim politikama "korumpira" određene sektore društva štetnim intervencijama u stambenom sektoru i stvara prostore segregacije u stanovanju. Nekoliko je primera za ovo. Prvi i svakako najvidljiviji, a možda i najtrajniji je rad države na legalizaciji nelegalnih objekata i njihovom ozakonjenju. U situaciji gde, prema procenama nadležnog ministarstva, ima oko 2 miliona nelegalnih objekata u Republici Srbiji, i gde se svako malo donose novi zakoni kako bi se pojednostavila procedura za legalizaciju objekata, Romi su predstavljeni kao oni koji grade bez građevinske dozvole i uzurpiraju javne površine. Istovremeno, dok nema novca za socijalno stanovanje, donosi se Zakon o posebnim uslovima za realizaciju projekta izgradnje stanova za pripadnike snaga bezbednosti,^[12] promovisu se programi za "socijalno stanovanje" mladih bračnih parova, naučnika, zaposlenih u javnoj upravi i ostalih, koji svakako imaju sopstvene stambene potrebe, ali sasvim sigurno nisu oni kojima je najteže da ih zadovolje. Popuštanje pred diskriminatornim i rasističkim stavovima onih koji se protive doseljavanju Roma u njihov komšiluk,^[13] samo je dodatna ilustracija prethodno iznetog.

41/2014, 104/2014 (tač. II nije u prečišćenom tekstu), 38/2015 (tač. II nije u prečišćenom tekstu), 85/2015 (tač. II nije u prečišćenom tekstu), 67/2016 (tač. II nije u prečišćenom tekstu), 135/2016, 108/2017 i 131/2018.

9 Službeni glasnik RS, br. 24/2011.

10 Službeni glasnik RS, br. 26/2001, Sl. list SRJ, br. 42/2002 - odluka SUS i Sl. glasnik RS, br. 80/2002, 80/2002 - dr. zakon, 135/2004, 61/2007, 5/2009, 101/2010, 24/2011, 78/2011, 57/2012 - odluka US, 47/2013, 68/2014 - dr. zakon, 95/2018 i 99/2018 - odluka US

11 Ćurčić, D. (2015, 20. maj). Porez na siromaštvo. *Peščanik*. (dostupno na: <https://pescanik.net/porez-na-siromastvo>).

12 Službeni glasnik RS, br. 41/2018.

13 Protesti protiv doseljavanja Roma u Ovču, Novi Beograd, Boljevce, zatim protesti protiv Roma u Zemun polju, samo su neki od protesta posle kojih se, po pravilu, državni organi povlače i pronalaze drugačije alternative za obezbeđivanje stanovanja Roma.

Čini se da nakon nabiranja svih problema koji su nastali kao posledica politika države u stanovanju, ne preostaje ništa drugo nego da se pronađu novi prostori saradnje građana i građanki koji se suočavaju sa ovim problemima. Zbog važnosti koju pravo na adekvatno stanovanje ima za život svakog pojedinca, stvaranje jedinstvenog, solidarnog fronta koji će zahtevati promenu u pristupu države pravu na adekvatno stanovanje i odgovornost za poštovanje ustavnih i garancija koje je Srbija preuzela ratifikacijom međunarodnih ugovora o ljudskim pravima, ključni je preduslov za konačnu promenu stanja u oblasti stanovanja. Na kraju, centralno mesto koje pravo na adekvatno stanovanje ima i njegova povezanost sa ostvarivanjem drugih prava, imaju potencijal da pokrenu borbu za konačno ostvarivanje načela socijalne pravde na kojima se Republika Srbija formalno zasniva.

Danilo Ćurčić

završio je osnovne studije na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu i master studije iz ekonomskih, socijalnih i kulturnim prava na Univerzitetu u Eseksu. Radi kao programski koordinator A11 – Inicijative za ekonomska i socijalna prava. Oblasti interesovanja su mu segregacija u stanovanju, diskriminacija i kriminalizacija siromaštva kao i uticaj ekonomskih politika na ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava.

THE CONSTRUCTION SOCIETY
ACQUISITION OF ONE'S HOME

BOUWMAATSCHAP
TOT VERKRYGING
EIGEN WONING

HOUSING: CONSTRUCTING ALTERNATIVES ON THE RUINS OF A BROKEN SYSTEM?

Ana Džokić and Marc Neelen

“People in their 30’s often poorer than their parents.” In September 2018, it was revealed that the young generation in the Netherlands for the first time since WW2 is expected to end up poorer than their parents.

“78% of young women in China think their future living conditions will get better, compared with only 31% in Germany.” In that same month, The Guardian,^[1] reports that those living in countries with a developed welfare system have to fear most for their prospects.

“On the way to a serious housing urgency.” Five years before, in 2013, the Dutch tenants’ association (Woonbond) predicts: “Fifteen years waiting for an affordable rental apartment. People in their thirties who still live with their parents, if needed even with the entire family. Exorbitant prices on the private rental market. Is this soon going to be normal in the Netherlands? The housing shortage will rise sharply, [...] from 160.000 homes in 2012 to 290.000 homes in 2020.” By 2019 these figures became a reality.

---

¹ ‘Our time is now’: world youth poll reveals unexpected optimism. (2018, 25. september). Retrieved from: www.theguardian.com/global-development/ng-interactive/2018/sep/24/our-time-is-now-world-youth-poll-reveals-unexpected-optimism

“Serbia counts the highest rate of households heavily burdened with housing costs in Europe.” According to Eurostat (2016), in Serbia, 72% of households allocate over 40% of their income to cover basic housing expenses, with the result that many live under threat of disconnection from utilities (heating, electricity, etc.) and even eviction. In practice, only an estimated 15% of the population can afford to buy an apartment on the market without additional support.

How did it become normal to treat the roof over our heads as a matter of privilege and luxury? In the introduction to their article “The Permanent Crisis of Housing,”^[2] David Madden and Peter Marcuse reflect on the position of housing and urban development, which in today’s economies have become “some of the main processes driving contemporary global capitalism.” Where cities are for some a home, for others they are purely investment vehicles.

For about six years Ana Džokić and Marc Neelen (STEALTH.unlimited) are part of two parallel initiatives exploring forms of housing (living and working) that escape the logic of a speculative market and the apartment as consumer artefact. This text consists of fragments of their experiences, findings and obstacles met in setting up these alternative practices in the context of Belgrade (Pametnija Zgrada by Ko Gradi Grad) and Rotterdam (City in the Making). The interplay of these examples, from two very different socio-economic contexts, give clues where the possibilities and impossibilities of these and similar efforts can be found today. The text is structured around three notions - Upscaling, Training, Commoning - following the title of their recent book (2018, Jovis Publishers, Berlin), that point to the necessity to gather momentum and imagine new institutions that bring such efforts together – institutions for collective action.

Upscaling

City in The Making, Rotterdam. It is November 25, 2016. This morning the telephone keeps ringing. And within hours, the first journalist arrives, glancing somewhat puzzled at the activity around two rundown buildings. It is the end of a somewhat surprising week, in which the initiative we had been running quite silently for three years, had suddenly hit the spotlight: the night

---

² Madden, D. and Marcuse, P. (2016, February 10). The Permanent Crisis of Housing. *Jacobin*. Source: <https://jacobinmag.com/2016/10/housing-crisis-rent-landlords-homeless-affordability>

before, we had received an award for “groundbreaking temporary use of empty real-estate”.

Opening boarded-up or vacant buildings. In 2013, *City in the Making* started-off around these mentioned twin buildings: too decrepit to be used and too expensive to be fixed. As a result of the financial crisis, they suddenly lost their economic relevance for the owner and risked getting boarded-up for the next decade. *City in the Making* decided to restore them in a very basic way for living and working, taking them over from the owner free of charge. By 2019 this initiative consists of over 60 apartments spread across six locations, on a temporary (2 to 10 years) contract and involves a growing community of people living in or using these spaces on a day-to-day basis, 75% of spaces serve different forms of living and working, while 25% is used as commons. All of it in “borrowed” time.

Living. The changing nature of existence means that a “fixed” home for many of us is no longer the gravitational point of life. Along with family apartments, what emerged at *City in the Making* are various other forms of living. Collective living for those who do not belong, or seek to belong, to the conventional “nuclear family.” Or intermediate living, for people that go through a divorce, or are changing their direction in life.

Upscaling: 100 buildings? Upscaling projects the need to amass the resources and momentum at hand to transition from a temporary condition towards a more permanent basis: taking properties out of the real-estate market so as to turn these buildings into sites of self-reliant and self-governing communities. To make a difference in the city, at least some 50, probably 100 multi-apartment buildings should become part of such a network.

Pametnija Zgrada, Belgrade. In April 2017, the newspaper *Novosti* published an article titled “Square meter of an apartment for EUR 460! Association Ko Gradi Grad proposes to produce buildings through housing cooperatives affordably”. The text states that such prices can be achieved by skipping an external investor, and if supported by the state (by tax cuts, for example) it could help many people in need. The text sparks a lot of interest, responses and people calling to find out more.

24 units in the next 3 years. With *Pametnija Zgrada*, Ko Gradi Grad has the ambition to realise a pilot project with 24 apartments within the next three years in Belgrade, to showcase the possibility of collective, non-speculative self-development (and use) of housing, for a substantially lower price than what the market offers.

7 principles that make such building smarter. **1) Build strength in numbers**, by joining forces to plan, pool finances and skills, and build together. **2) Bypass the private developer.** With some professional support, a group of people can take on the role of the developer themselves and thus save a large percentage of their costs. **3) Raise finance collectively.** The risk of investment is shared by many, and a much stronger position is gained – for example, when obtaining loans from a bank. **4) Don’t waste energy.** Taking into account long-term utility costs from the start makes high energy efficiency the only realistic option. **5) Extend living beyond the apartment.** Apartments designed by future residents look at what is really needed inside apartments, what can be shared and what else can contribute to the community. **6) Become mutual homeowners.** To keep prices down, apartments are owned by the cooperative, and cooperative members obtain the right to live in their apartment. If they leave, they cannot sell their apartment on the open market; their investment will be returned, but no profit can be made. This keeps them affordable beyond the first residents. **7) Share the experience.** To repeat it in another neighbourhood, or another city in Serbia, it is vital to make this housing model freely available.

Five years: 200 apartments? There is an ambition to realize 200 apartments in five additional buildings in the five years following the first *Pametnija Zgrada*, resulting in a replicable model.

Stepping out of a safe environment. In the book *Inventing the Future - Postcapitalism and a World Without Work*,^[3] Nick Srnicek and Alex Williams state that much of the loss of initiative on contemporary “left” is due to locating our actions in shielded, safe “alternative” islands, while not taking on the challenge of the full scope existing outside of that. Both explorations, in Rotterdam and Belgrade, started from a rather “safe” context. *Pametnija Zgrada* in 2012 from the Cultural Centre Rex and *City in the Making* from two dysfunctional buildings at a stone’s throw of the Central Station in Rotterdam. Both are now coming out, and with that part of the initially (necessary) naivety or innocence quickly gets taken away.

---

³ Srnicek, N. and Williams, A. (2016). *Inventing the Future - Postcapitalism and a World Without Work*. New York: Verso Books.

Training

Be yourself in what is yours. The TV commercial shows a nondescript attic, with removal boxes still half unpacked scattered around. The main feature of the advert is a young man, smiling and dancing completely naked around the space. Music in the background shouts “let’s get free, everybody needs freedom, everybody needs freedom...” The character then raises both fists in the air in a sign of victory as the Piraeus Bank (2007) advert comes to an end with the statement: “Be yourself in what is yours.” This, and many similar ads would bring over 20 000 families in Serbia into unresolvable mortgage debts in Swiss Francs.

We are told the only way out is on our own. And some of us consider it even easier to follow others into the banks’ “mincer” and try to wiggle out a toxic mortgage than try to re-invent our housing situation – including its finance – from the ground up. Many times, things we have been told to be “a given” arrest us in moving beyond the reality at hand. But then, as cultural theorist Mark Fisher wrote, an emancipatory politics, out of necessity, must “always destroy the appearance of a ‘natural order’, must reveal what is presented as necessary and inevitable to be a mere contingency, just as it must make what was previously deemed to be impossible seem attainable.”^[4]

Dissecting the existing mechanisms. Picking the housing challenge apart also includes the relationship between individual and collective interests inherent to such “natural order.” It involves examining the housing price, questioning individual ownership and profit-making, exploring forms of collective finance and shared aspects of living, and imagining new possibilities that might introduce the notion of equality into a society largely based in inequality.

Affordable housing in Serbia today? Already in 2009, the Serbian government’s study on housing affordability acknowledged the need to create conditions for non-profit housing that would bring its price down by 50% of the market price. These might include: land earmarked and given to use under favourable conditions, support in finding the required capital (interest-free loans, providing collateral to commercial mortgages, establishing dedicated funds), removing VAT and property taxes for projects that provide for social impact, tax exemptions when buying construction materials, etc. In short: state and municipal authorities will need to create conditions favour-

---

⁴ Fisher, M. (2009). *Capitalist Realism. Is there no alternative?*. London: Zero Books, 17.

able to establishing affordable, non-speculative housing. This is still far from reality, even from any public discussion.

Housing cooperative – financing, building, operating. In circumstances of no institutional support, figuring out how contemporary housing cooperatives in Serbia would function legally and financially, is essential. With *Pametnija Zgrada* (established in 2019 as the first housing cooperative in Belgrade since more than 20 years) we are working on three intertwined aspects: financing, building and operating an apartment building in collective ownership. “We’re a financial co-operative first and foremost and that’s a real stand against this corrosive individualism we’ve seen through the housing market and the housing bubbles over the last few years,” clarifies Paul Chatterton from LILAC, a pioneering Mutual Home Ownership Society from Leeds.

Financial (im)possibilities. The position on the European semi-periphery deeply impacts the financial options available to new cooperative housing initiatives like *Pametnija Zgrada*: banks and financiers are not introduced to cooperative forms of development, and such housing projects are (in contrast to Western European examples) regarded high-risk activities. Financial investment instruments are lacking for such developments, and long-term risk-averse investors are unaccustomed to their potential. Therefore, each step – like merely opening a cooperative bank account, opening finance channels or trying to establish internal financial re-distribution principle – is to be made from scratch.

Pioneering housing cooperatives joining forces. *Pametnija Zgrada* is not alone in its endeavour. Since 2017, the MOBA Housing Network connects pioneering cooperative housing initiatives across Central and South-Eastern Europe (currently in Belgrade, Budapest, Ljubljana, Prague, Zagreb). Groups that take the lead in reinventing affordability of housing from the bottom up. Together we are figuring out the financing for our local projects (for instance by developing Life Cycle Cost Analysis open source tool), but also ways to set up a common financial institution, an intermediary that would channel finance for such projects.

“The only viable solution is demolition, but there is no money for new construction.” Around 2010 Netherlands was hit by a housing crisis. As a consequence, also the still sizeable social housing sector (currently about 32% of the entire housing stock), got into a standstill. The two buildings, from which *City in the Making* in Rotterdam would start,

are appalling. Their owner (Havensteder, 45.000 apartments), one of social housing developers, has no finance for their demolition and new construction, but still has to take a loss of about 60 000 euros, just to keep them closed, safe and cover property taxes for the 8 to 10 years, after which the estimated reconstruction could take place.

City in the Making – an unconventional proposition. Understanding the circumstances around these two buildings becomes a switching point. If the owner is willing to take a 60 000 euros loss anyway, even if the buildings would be boarded up, why not provide this as a starting budget to a group of people ready to open them up? Following two years of negotiations, association *City in the Making* signs the contract to (with this initial budget) take over the two buildings for 10 years – while operating them independently.

Internal economy. In November 2013, work on the site starts. Priority is to fix the interior, to make the space inhabitable. The first inhabitants soon move in. Buildings are split in upper floors that through usage fee deliver a minimal cash flow to cover all financial obligations. But also to keep economic pressure away from the common spaces on the ground floor that perform for the community (these would become: carpentry workshop, launderette, biologic detergent micro-production, cinema, the community brewery, etc.). Where possible, money is replaced with non-monetary alternatives (for instance, by exchanging the usage fee for work on fixing the buildings).

Training – imperfect, incomplete, improvised. In these circumstances, the intermediate situation (such as imperfect, incomplete, improvised access to stalled real-estate) becomes a “training ground” from which more resistant, robust communities can grow. This allows us to imagine, test and expand capacities towards different forms of collaboration, of mutual support, of the economy, or co-ownership – and what else is required – to step beyond the reality as-is.

Overcoming the temporality. While figuring out the basics in a learning-by-doing way, we quickly started understanding that our challenge exploded far beyond activating stalled real-estate. Still, can these buildings be put to use to create sufficient momentum (critical mass and experience) by which to overcome the current dependence on exploiting the “borrowed time?” The innocence of an interim player has to be shrugged off.

A next level – acquiring buildings. In the book “Take Back the Economy, An Ethical Guide for Transforming Our Communities” the authors state: “What has stopped us from taking back the economy and building strong community economies before this? Our answer is that most people don’t see themselves as significant actors in the economy, let alone shapers of it.”^[5] With *City in the Making* the next step, we decide, is to buy a property on the market, to take it out of that market.

The competition overbid (and resold). Amidst real estate market recovery and spiralling prices, the first two bidding attempts are a steep learning curve. Despite our program proposals (to use buildings as tools to form communities that run through different social strata) and substantial finances offered, the social housing owner in both cases sells the properties to private developers. Their program is to turn the buildings into luxury lofts – or quickly resell them. Our mission proves to be a mounting challenge.

Confronting the market through the market? Paradoxically, without a policy that favours social over economic aspects, involving the same market mechanisms for the aim to terminate them turns to be one of a few ways out. Today across Germany, under the umbrella of the *Mietshäuser Syndikat* (The Renters’ Syndicate) over 140 collectively owned apartment buildings have been “rescued” from the market in this way. This model has spurred a number of international spring-offs such as *Vrijkoop* in The Netherlands, which *City in the Making* has become one of the co-initiators

Commoning

Productive and reproductive aspects of our lives. When looking beyond an agenda of profit (and away from neo-liberalisation), the testing and re-scripting of productive and reproductive aspects of our lives along the lines of commons has great potential. Commoning implies not to (just) demand but rather to act out our rights, it implies not to (just) wait for institutions to come to our help but rather to build institutions instead, it implies not to be comfortable with participation but to take part instead. But

---

5 Gibson-Graham, J.K., Cameron, J. and Healy, S. (2013). *Take Back the Economy, An Ethical Guide for Transforming Our Communities*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 11.

equally: it requires a substantial contribution from people (in time or financial resources).

Universally available? More urgently, with commons initiatives, there is a risk of locating provisions like housing in the hands of quite specific groups of people, rather than making them universally available for the benefit of all. Keeping in the back of our minds the achievements of both socialist and welfare society, commoning practised on the level of the initiatives like *Pametnija Zgrada* in Belgrade and *City in the Making* in Rotterdam can be understood as partial solutions.

Reminder from the past, The Netherlands. It is not the first time, and very likely not the last either that existence in the city has become a serious issue. For us, it has been revelatory to discover the roots (and the passion and determination) of social housing developments in the Netherlands, that directly came out of the workers' self-organised movements of the second half of the 19th Century. A captivating example is the Construction Company for the Acquisition of One's Own House, joined by 500 jubilant members in 1868 in Amsterdam.

Beyond market excess. Such struggles have been paramount to gaining an understanding of the importance of (the capacity of) organising oneself, of embedding existential conditions in cities into legal and policy frameworks (like through 1901 Housing Law), and of regulating parts of urban existence to be beyond the vicious reach of speculation and market excess. However, these struggles, once won, are not won forever. In the Netherlands, the social housing stock – once a pillar of the welfare state, now left to the market – is persistently being hollowed out by subsequent governments.

Reminder from the past, Serbia. If we compare housing realities of Belgrade across the last hundred years, the closest parallel to today would be the period between the two world wars. Thanks to Zlata Vuksanović Macura's revealing book "Life on the Edge: Housing of the Poor in Belgrade 1919-1941,"⁶ we are today aware of the lack of any housing policy at the time to house up to 80% of the city population, living in poverty. Appropriation of rentiers properties following the WW2 and forming the societal housing properties have been Yugoslavia's response to housing inequalities. The almost overnight privatisation of the entire stock of societal apartments in the early 1990s, followed by dissolution of the housing solidarity fund has led us to where we are today.

---

⁶ Vuksanović Macura, Z. (2012). *Život na ivici: Stanovanje sirotinje u Beogradu 1919-1941*. Beograd: Orion Art.

Seeds of new institutions for collective action. Although examples like *Pametnija Zgrada* and *City in the Making* are currently limited to those ready to pull up their sleeves, improvise, dig into laws, rethink finances, those ready to take a long ride until the first results get visible, we see them as seeds of constructing new institutions towards a different social system and society. They start from collective responsibility and trust and are part of a much more significant change, building on ruins of a broken system. What new forms of post-capitalist society they might be(come) part of remains to be explored.

Ana Džokić and Marc Neelen

are architects by training. Since 2000 they form practice STEALTH.unlimited. They are co-initiators of "Ko gradi grad" (Belgrade) and "Stad in de Maak" (Rotterdam), whose collective experiences are part of this talk. Their book Upscaling, Training, Commoning has been (2018) has been published by Jovis publishers, Berlin.

Building a Path to
Universal Basic Income
for Serbia

BASIC INCOME IN THE WESTERN BALKANS: FROM THOUGHT EXPERIMENT TO POLICY EXPERIMENT

Paul Currion

Starting with Definition(s)

It's clear that the twenty-first century presents a range of entirely new economic, social and political challenges, such as the automation of work, the increase in inequality, and the demographic transition to an older population. It's equally clear that the policy tools that we currently have are not adequate to address those challenges, leading many people to look for new ideas that might help us.

One of those ideas is the Universal Basic Income (UBI), which has been around for many years, but has experienced a surge in visibility in the last decade. The basic definition is simple: "A basic income is a periodic cash payment unconditionally delivered to all on an individual basis, without means-test or work requirement."^[1] To this we can add that it is treated as income (rather than a grant), which means that it is taxed; and that "basic" means that it is intended to meet basic needs such as housing and food.

As soon as we examine this definition, however, we can see that it raises as many questions as it answers. The payment is delivered to "all", but that

---

1 About basic income. (2018). Retrieved from: <https://basicincome.org/basic-income/>

"all" is not clearly defined – does it include only citizens of a specific country, or can it include residents of the country who are not citizens? UBI is supposed to be individual, how should it be distributed to families – should UBI be allocated to children, and if so, who is responsible for managing their payments?

These are relatively simple questions compared to the economic questions UBI raises. Who defines "basic needs", and who decides what amount of income is sufficient to meet those "basic needs?" How do you pay out the basic income, and how do you tax it back? Does UBI replace all other forms of social protection, or should there still be additional support for specific groups – people living with disabilities, for example?

We can see that while UBI is simple to define in everyday language, it remains hard to define in policy terms. This difficulty in translating the basic principles into concrete policy is one reason why there have been many more articles written about UBI than there have been UBI pilots implemented. However, the challenges we face are not going away, and so we are likely to see an increasing number of policy experiments that include some form of basic income.

The Western Balkan context

Countries in the Western Balkan region struggle with the same global challenges as other countries around the world. However, they also struggle with an additional set of challenges faced by transition economies - those countries that have had to move from central planning to market-based economies. Most of these countries had another set of challenges unique to the region – the impact of the political and economic collapse of Yugoslavia, and the accompanying conflicts – while Serbia and Montenegro were targeted by international sanctions during and after those conflicts.

Since the global financial crisis, Serbia has faced an extremely daunting task to revive its economy, and to address the accompanying social and political challenges. Successive governments have put in place a range of policies, including a Poverty Reduction Strategy, and implemented a series of reforms, particularly in public administration. The government claims that Serbia has transformed into a stable growing economy, with low inflation and a recovering labour market^[2], with the level of absolute poverty decreasing

---

2 National Bank of Serbia (March 2019). *Macroeconomic Developments in Serbia*. Retrieved from

consistently since 2010.^[3] Certainly there have been positive signs in key economic indicators, but in 2017 Serbia still had one of the highest poverty rates in Europe (7.2%)^[4], and an “at risk of poverty” rate of 25.5% - higher than any other European country.

There is also a mismatch between the positive statistics presented by the government, and people’s perceptions: a 2018 survey showed that only 23% of Serbian citizens were satisfied with their financial situation, only 27% expected that situation to improve in the following year, and only 25% expected the national economy to improve in the same period^[5]. This pessimism is reflected in high levels of emigration, with as many as 1 in 5 of the population wanting to leave the country, the main reasons being a desire to improve their standard of living (41%) and to find a better-paying job (36%).^[6]

Nevertheless, while progress has been slow, there has been progress. So, if Serbia is now making progress – in terms of overall reform, economic growth and poverty reduction – then why should we be interested in UBI as a policy option?

Why do we need a policy experiment?

I have used Serbia as an example of some of the challenges that countries across the Western Balkans face. Many of these challenges have been left over from the twentieth century, and the policies that have been implemented to address them are twentieth-century policies. However, the challenges of the twenty-first century may not be solved by twentieth century policies.

If we review the challenges listed at the start of this text, we can see that they force us to question the very nature of the relationship between the state and the citizen. Automation may lead to the elimination of a wide range of jobs, creating mass unemployment. Inequality tends to undermine

---

www.nbs.rs/internet/english/18/18_3/presentation_invest.pdf

3 Social Inclusion and Poverty Reduction Unit of the Government of the Republic of Serbia (2018). *Assessment of Absolute Poverty in Serbia 2017*. Retrieved from socioekonomski.gov.rs/wp-content/uploads/2019/01/Assessment_of_Absolute_Poverty_in_Serbia_in_2017.pdf

4 *Ibid.*

5 Regional Cooperation Council (2018). *Balkan Barometer 2018: Public Opinion Survey*. Retrieved from www.rcc.int/pubs/66/balkan-barometer-2018-public-opinion-survey

6 Sovilj, M. (14. oktobar 2018). *Istraživanje: 34 odsto mladih razmišlja da ode iz Srbije*. Retrieved from rs.n1info.com/Vesti/a427830/Istrazivanje-34-odsto-mladih-do-29-godina-razmislja-da-ode-iz-Srbije.html

democratic politics and lead towards oligarchy. The demographic transition to an older population threatens not just to make the welfare state unsustainable, but to undermine the tax base which the state relies on.

UBI is one of a range of policies that are now being proposed as potential solutions to these problems. Most serious UBI advocates do not believe that it is a simple matter to make UBI into reality; and they do not believe that if we are able to make UBI into reality, it will solve all of our problems. We are not utopians, unless it is (in the words of Rutger Bregman) “Utopia for Realists”^[7] - but we do see UBI as transformative. Although right-wing advocates of UBI propose that it should replace all social transfers, left-wing advocates believe that UBI should form the backbone of an entirely new system of social protection – and a new relationship between the citizen and the state.

Introducing a radical policy such as UBI is likely to raise as many questions as it answers, and the only way to begin answering those questions is to move from thought experiment to policy experiment. Policy experiments are a relatively new idea in the Balkans, but they have an important role to play; they enable us to test new policies on a limited scale in a real-world setting, gather evidence that will help decision-makers, and open up space for a wider policy debate.

Repeat Success, Avoid Failure

In 2017-2018 UNDP Serbia commissioned a research and design project to explore whether and how UBI could be introduced. The project had three parts: research into the visibility of UBI in the region, research into the lessons learned from UBI pilots around the world, and design of a potential UBI experiment for Serbia.

There have been no previous UBI experiments in transition economies such as Serbia, so the research looked at a variety of UBI experiments from six countries: 3 in Europe (Finland, Netherlands, Spain) and 3 outside Europe (Iran, India, Kenya). Although there are critical differences between these countries, common themes emerged which enable us to learn from their successes and failures. The single most important lesson was that policy experiments do not take place in a vacuum; they need to align with strategic interests in order to be politically feasible.

---

7 Bregman, R. (2016). *Utopia for Realists and How We Can Get There*. London: Bloomsbury.

The experiments happened at different levels of government within each country: the experiments in the Netherlands and Spain were at municipal level, while the experiments in Finland and Iran were national. In Kenya and India, meanwhile, the experiments were driven by private donors rather than government institutions. Each experiment was therefore shaped by the interests of the institutions that developed and implemented it; for example, in India the focus was on poverty relief, while in Finland, it was targeting welfare traps.

Technical infrastructure in the experiment location also create different possibilities – for example in Kenya mobile phone payments are widespread and normal, so that UBI payments can be made easily by mobile phone – and the capabilities and constraints of the public and private sectors also need to be considered. The Serbian context presents unique challenges for UBI: social expenditure is already higher than any other European country except Slovenia, which means that UBI would destabilise the national budget; and the nature of tax administration and social transfers in Serbia will make it technically difficult to implement UBI even if the political support is available.

Generating political support is itself a challenge. The general trend across Europe has been to attach more conditions to social transfers, rather than less. This is partly because of pressures on the welfare state, but also because many people believe that a lack of conditionality will act as a disincentive to work. All of the UBI experiments covered in the research took advantage of political opportunities, and in the case of Serbia, this means designing an experiment that fits with government priorities – specifically, poverty reduction.

Designing the experiment: participants and payments

Although true UBI cannot be tested in an experimental setting, experiments can simulate UBI in a limited yet meaningful way that demonstrate the potential impact of UBI at a larger scale. In our design of a Serbian UBI experiment the payments would be unconditional cash transfers; they would be periodic, they would be in cash, they would be individual, and they would be unconditional; however, they would not be universal.

The big question for any UBI experiment is what size should the payments be? In our design the payment level was provisionally set at the relative poverty level of RSD 15,416 per month. This figure is heavily contested, and

it is clear that there is no single figure that will be acceptable to all stakeholders; at some point, however, we simply have to select an amount and build the project budget around it.

The design document outlined a multi-stage sampling approach which would focus on low-income households but be broadly representative of Serbian demographics, although this approach needs to be refined. Sampling would include enrolment and eligibility interviews, to ensure that it meets the experiment requirements and that participants are clear about their involvement. If possible, the sample group would be at least 1000 residents, each of whom would receive payments for a minimum of two years, with a control group of at least equal size. A control group will increase the cost of the experiment but is essential in order to assess to what extent any effects in poverty reduction are due to the level and lack of conditionality of payments.

It's difficult to directly measure poverty reduction, particularly in a short-term experiment. Our experiment design focused on three key variables in multidimensional poverty which can build a picture of household poverty and be analysed relatively easily: Labour Market Participation, Individual Health Outcomes, and Household Financial Well-being. In order to measure these, a baseline survey would be carried out before the experiment, and we proposed a "Diaries of the Poor" approach - in which households keep a weekly journal relating to all three variables under consideration – complemented by household visits by monitors to conduct qualitative interviews.

Realising the experiment: administration and budget

Based on discussions with UNDP, Niš was identified as a potential experiment location; an introductory meeting was held with representatives from the municipal authorities, who were receptive to the idea. Two round table meetings were held with government staff at the Belgrade level, who also expressed interest in exploring the idea further. However additional meetings at the national and municipal level will be required to move the project forward, especially to align the experiment with the legal framework of social protection and the administrative capacity of the municipal authorities.

These discussions with the government also need to address the two big questions: who will run the experiment, and who will pay for it? The experiment design proposed forming a civil association in order to make the experiment independent from specific political interests. However nation-

al and municipal government representatives must be involved from the beginning, as political support is needed to get the experiment started, to maintain it over a longer term. A civil association would also be able to start a wider public debate around tax and welfare reform. That debate is needed to promote public understanding of UBI – addressing arguments both for and against UBI as a policy – and to manage expectations at the community level in the experiment location.

The question of how to pay for a UBI experiment is perhaps the most difficult. Based on the size of the experiment and the monthly payment described above, the total amount of payments over two years will be 3 135 458 euros. However, this does not include the costs of administering the experiment, which include not just the administration, but the communications, monitoring and evaluation also described here. Other UBI experiments have drawn on a range of different sources, including state budgets, institutional donors, grant funding, private philanthropy and crowdfunding, and it is likely that any UBI experiment in Serbia will need to combine these different approaches to build a sufficient budget.

A Serbian Utopia for Realists

As I write this, the preliminary findings from the Finland experiment have just been announced. A representative from the Finnish team contributed to our discussions in Serbia, and we drew on their experience in our own design. The Finland experiment was accused of not being a real basic income experiment by critics from the UBI community itself because it focused too closely on employment outcomes; despite this, it is worth examining how their findings were received.

The preliminary findings showed that the two-year basic income pilot had no significant impact on employment for participants in its first year. The government had hoped that the experiment would show that a basic income would help people escape from the welfare trap, but the experiment group had roughly the same number of days in employment as the control group. The media reported these findings as failure – but an experiment isn't a failure unless the experiment itself collapses.

Although the hypothesis that the experiment was testing has not been proved, this is not the same as failure, since we've still learned something. The experiment findings do suggest that basic income doesn't **stop** people from working, which is one of the criticisms that is sometimes aimed at

basic income. The findings also showed that basic income recipients perceived an increase in their personal well-being compared to the control group – which is clearly a positive result.

Even after a UBI experiment is conducted – and even if the experiment results are favourable – many questions will remain. Some of these questions are practical: in Serbia, would we even be able to restructure the tax system to implement UBI; would the national budget bear the cost of UBI in the short- to medium-term; and would we be able to implement UBI effectively, or would it in fact increase poverty by removing other social transfers (such as pensions) while leaving income inequality unchanged?

However, the big lesson from the Finnish basic income experiment is that an economic experiment cannot settle a political debate. Other examples of basic income in practice, such as the Alaska Permanent Fund, make it clear that UBI does not resolve political conflicts, and is a site of conflict in itself. Many people on the right fear that UBI will act as a disincentive for people to work; many on the left are concerned that UBI might be a cover for reducing or removing social benefits entirely. The one thing that both left and right agree on is that UBI implies a radical change in the relationship between citizen and state.

It is clear that we need innovative solutions to the problems we face right now, and UBI is potentially one of those solutions. Policy experiments allow us to test our assumptions about UBI, but they cannot answer all of our questions. We therefore need to encourage public debate about what we want our countries to look like in the future, including questioning the social contract that underpins the nation-state. And while we need to be realistic about our expectations, we also need to be optimistic about our chances for success. It is true that we do not yet know how to turn UBI into reality – but it was not clear how to turn the welfare state into reality, until we tried.

Paul Currion

has recently designed a basic income experiment for Serbia, working with the UN Development Programme and local researchers. He is Chief Operating Officer of the financial technology start-up Disberse, and previously worked as a consultant for humanitarian organisations.

KA

serija predavanja o

DRUGAČIJEM

našim gradskim politikama

GRADU

LOCAL (UN)GOVERNABILITY INSIDE-OUT: ANOMALOUS COMMUNITIES, FAULTY INSTITUTIONS AND POLITICAL ORDINANCES^[1]

Ana Méndez de Andés

The 15M movement in Spain produced a new “common sense” that mobilized broad sectors of society against the austerity imposed in the name of a so-called crisis, and the rampant lack of democracy of the representative system. Hundreds of camps were established in squares of cities, towns and small villages all around the country after a demonstration on the 15th May 2011 against corruption and in the local elections. When the camps were lifted, this common(s) sense generated massive social mobilizations during 2011-2014 that showed both the strength and depth of the 15M impact. They showed the incredible power of movements that the anti-eviction platform PAH,^[2] or the feminist struggle to protect abortion rights, but also the limits of the traditional system of articulating social demands, and the inability of the different governments to respond – and even listen to – to

---

1 This text is an updated version of the article “Reflexiones municipalistas: comunidades, institución y gobierno” [“Municipalist reflection: communities, institutions and governance”], published in 2016 in *Periódico Diagonal*. <https://www.diagonalperiodico.net/la-plaza/31072-poder-reeditar-exito-electoral-madrid.html> [text in Spanish]

2 Colau, A. and Alemany, A. (2012). *Mortgaged Lives. From the housing bubble to the right to housing*. Los Angeles/Leipzig/London: Journal of Aesthetics & Protest Press. Creative Commons license accessible online: www.joaap.org/press/pah/mortgagedlives.pdf

the real needs of citizens.^[3]

Here emerges the concept of “confluence” that was key in the configuration of the political conglomerates that gathered old and new political parties (from IU to Podemos) with people from social movements and organizations involved in the ecologist, feminist, human and civil rights autonomy, open source, right to the city, anti-repression or housing struggles, among others. In Madrid, this confluence represented the need to build an alliance that gather all the different actors willing to gain the city government after 25 years of uninterrupted conservative rule, the last decade with a strong neoliberal scheme. Ahora Madrid was created by an agreement between the (by then) “new” party Podemos – that was initially considering the idea of presenting their own list in the capital of Spain– and Ganemos Madrid (Let’s win Madrid) – an initiative set up by “a bunch of squatters and book-sellers.”^[4]

In Madrid, the most disputed point of the “Common Framework of Understanding and Road Map for the Impulse of a Citizen Candidacy in the City of Madrid”^[5] signed in January 2015 was the system used to configure the platform electoral list. In this agreement, Ganemos Madrid plenary successfully negotiated a ranked voting system called Dowdall that guaranteed a fair representation of the different actors across the list, according to the weight of the votes. The result was democratically fair and organizationally conflictual: the widespread distribution produced a “monstrously” proportional list, and the composition of the government of Ahora Madrid has often been described as “ungovernable.”^[6] This apparent lack of governability is the reflection of a new (perhaps monstrous) type of political agreement. A governance mode closer to the US congress where differentiated political communities co-exist, and different singularities that represent different interests (and communities) under a party common framework and sub-

---

3 For a brief description of this process, see Mendez de Andes, A. (April 1, 2014). *Spain’s Radical Tide*. Retrieved from www.redpepper.org.uk/spains-radical-tide/

4 For another description of the construction of the municipalist process, see: Mendez de Andes, A. (October 28, 2016). *From common sense to power: municipal politics in Madrid*. Retrieved from www.redpepper.org.uk/from-common-sense-to-power-municipal-politics-in-madrid/

5 Available in Ganemos Madrid website: https://ganemosmadrid.info/wp-content/uploads/2015/01/GM_marcocomun_150129.pdf [text in Spanish]

6 Three seats went to the list formed by Izquierda Unida, another three to the one formed by the book-sellers - with a second position for the Izquierda Anticapitalista faction of Podemos - and fourteen seats for the list headed by Manuela Carmena – Más Madrid – that included one other person designated by her, the head of Equo in Madrid, three former squatters, four people organically from Podemos, another two from a split in Izquierda Unida that joined Podemos, and two independents, one from the Local Associations Federation and a well-known hacker.

jection. Unfortunately, in the case of Ahora Madrid there has never been an organic structure, so conflicts have been built as the confrontation of two sides (in a true friend-enemy logic almost hundred years old)^[7] and often represented as a clash of the particular interests of a community (more or less organized) against the society understood as a broad subject, from one side, or as counter-revolutionary reforms against the true essence of the municipalist movement, from the other.

However, in Madrid and in many other places, this spirit of confluence has produced governmental configurations where new and old parties joined forces with people from social movements to face the tasks of government creating a field of diverse interests and tensions that has replaced the continuous negotiation between confronted parties. This logic escapes from both the traditional political organizations and the positions of counter-power. It overflows and complicates the classic dichotomy between the institutional inside vs. an organized society outside. The negotiations then become an amalgam of tensions inside-inside (between different forces within the government), inside-outside (between the institutional logic of management of the possible and the construction of demands of movements, lobbies and organizations) and even outside-outside (between the different interests of the agents that feel empowered to decide). To complicate thing more, the successive positions of the “inside” and the “outside” are not, in addition, necessarily aligned and might vary in their composition and in their alliances.

As we explained many times since we wrote about the municipalist wager,^[8] the hypothesis of the institutional assault never intended that winning local governments would mean the total (much less immediate) transformation of power structures. We thought of this battlefield as the opening of a space of possibilities, which could reverse (or at least stop) certain processes involved in the plundering the commons, while providing space, and resources for their development. A crack in the logic of privatization and austerity through which we could guarantee access to collective resources, provide concrete improvements in the everyday live and provide tools that would allow them to build more and better mechanisms to recover rights and spaces of autonomy. Meanwhile from the institution we would fight, like in a scene from “The Lord of the Rings”, against decrees and instructions,

---

7 Political theory first developed by Carl Schmitt in his article: Schmitt, C. (1927). Der Begriff des Politischen. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 58, 1–33.

8 Observatorio Metropolitano (2014). *La apuesta municipalista [The municipalist wager]*. Madrid: Traficantes de Sueños. Retrieved from www.traficantes.net/libros/la-apuesta-municipalista [text in Spanish]

the austerity impositions and the municipal debt, as if they were Sauron’s troops: an army of trolls designed to defend the neoliberal castle we inhabit, trying to prevent the advance of a kind of political organization that had as a motto in the campaign “Because things can be done differently.”

This “different” way of doing things had to face, for starters, the logic of the public-state organization. Not only to deal with “a system that is highly neurotic, almost psychopath, and very cynical,”^[9] but to realize that the institutional machine taken by assault that we attempted to transform into a more open, participatory and democratic structure had been built in a vertical, leviathanic, segmentary and binary way. The vertical nature of local governments in Spain begins with the designation of the mayor to whom all powers are attributed, which she then delegates to the areas of government, whose holders delegate to the general directors, who appoint deputy directors, and so forth, in a descending cascade of legal capacities and executive powers counter-reflected in the ascending chain of obligations and responsibilities. This delegation produces a compartmentalization and specialization of tasks and permits at the root of an endless list of bureaucratic procedures, especially acute, due to its scale,^[10] in the case of Madrid. In addition to the strenuous administrative paths, the institution is based on very inflexible logics, which establish conditions of possibility in black and white, without middle terms, which complicates and hinders the relationship with social realities, infinitely more dynamic and changing.

Twenty-five uninterrupted years in office by any party, at any scale, produces perverse effects. In the case of Madrid, this neoliberal conservative period created a highly centralized and hierarchical structure, with procedures and regulations that exacerbate the worst side of the existing legal framework and a long a history of bad practices and dubious technical decisions both in the City Council and in the companies and organizations that depend on it. Faced with this muddy scenario, and within the limits of the institution, the “outside” often demands a stronger political will, while warning of the dangers of being carried away by a managerial attitude, to the detriment of the political action. Both claims require an analysis from the “inside.” Bearing in mind the undeniable ability of the previous executive to transfer public resources to private hands, circumvent democratic

---

9 Krstic, I. (2019). *Interview with Ana Méndez de Andés: For strengthening the city’s economic and political democracy*. Retrieved from www.masina.rs/eng/interview-ana-mendez-de-andes-strengthening-citys-economic-political-democracy/?fbclid=IwAR0kn8JGx7m4_LwDfp-jLq7OZvyWx1Nvfw5hoIcHyMrTSFTF3pTPxUfr4qZo

10 With Berlin being a Federal State and London divided in boroughs, Madrid remains the biggest City Council in the EU.

controls in favour of highly discretionary procedures (when not unscrupulous arbitrariness) and achieve a broad technical and legal acquiescence regarding their decisions, it would be easy to think that the ability to generate stronger social rights, more democratic structures and more social and material sustainable administrative decisions depends solely on the political will of the current government.

Besides a very needed assessment of the intensity of this will, it is necessary to recognize that the institutional machine is designed to do certain things and not others. It is designed in such a way that you only need to take the time to add a line in the budget to assign a subsidy to any chosen entity, but to make a public concurrence process with transparent and evaluable criteria takes half a year of work by few people. Likewise, a construction company can exceed the budget of a public works by 30% of the presented proposal, but you cannot make a contract with a non-profit association. And the Environment Department can outsource even its most basic functions in multi-million euros contracts but the local District Boards can hire cultural shows or workshops directly.

It is therefore naive to think that it was only an abstract “political will,” and not an institutional machinery built for more than twenty years, together with practices of dubious legitimacy and the connivance of a large part of the country’s powers, which led to the expropriation of the public that we have witnessed in Madrid in recent years. And it is only slightly less disturbing than the claim that there is an abstract political action independent of the concrete management of the public affairs. Because there is nothing more ideological than an ordinance. There is nothing more political than determining the conditions of the access to social rights, or establishing how taxes are distributed, or determining the percentage of public housing of an urban development, or establishing who, how and when someone has access to grants, contracts, benefits, permits, etc. To ignore the transformative capacity of government action as a manager of our collective resources, and the importance of management procedures in the construction of the common means a victory of the liberal ideology that considers “management” as something neutral, mere technical procedures without political intention.^[11] The municipalist assault was based on the conviction that the local government institutions are, due to their proximity and scale, the most conducive to begin the process of transparency, democratization and insti-

---

¹¹ As a senior civil servant with extensive institutional experience seriously said when presented with a project to create a self-managed space inside a public library available to different collectives for digital production and innovation: “The institution is designed so that you cannot do what you want to do.”

tutional participation that took the citizens to the streets on the 15M. But this capacity for political action of this proximity is purely administrative. Because God (and the devil) are in the details, the democratic management of the City Councils will be one of the vehicles of this common political action or it will not be.

But we shouldn't consider municipalism only as a set of public policies and transformations of the public institutions of the nation-state, nor as the sole action of social movements that fight for the transformation of their territories. We understand municipalism, precisely, as the space of interaction between these two fields. With this intention to represent both the policies carried out by the so-called "Cities of Change" and the organizations that support this capacity for change beyond institutional politics, in October 2018 we launched the "Atlas of Change," a political and geographical cartography that compiles 75 government actions and more than 30 municipal organizations. The intention of this Atlas is not only to collect institutional programs and projects, but to show them as fragments of a municipal city that is under construction. Prefigurative policies that indicate the horizon of struggle in which the policy of the possible is necessarily located in order to be able to stand not only "in and against" - but also beyond - the State.^[12]

In this changing context where old structures coexist with new situations, the classic relationships between the more established political structures with traditional social movements continues to be a question of lobbies and demands, while organic relations with new political communities, which in turn overlap and form part of other larger and more diffuse communities, are more anomalous. The former creates a space more open to institutional experimentation and innovation, but lacks dialogue procedures, a tradition to build organizational structures, or subjections mechanisms able to articulate a political accountability. It is in the identification and recognition of the communities to which the different members of the government are related and responsible, the set-up of dialogue and co-production processes between the different spaces and agents, and the construction of information and deliberation mechanisms in the different institutional layers and scales, where we see the possibility of defining a movement-party that doesn't emerge from the confrontation - or the negotiation - between a (new) party, on the one hand, and a (old) movement, on the other, but something radically different and anomalous.

---

12 *In and against the State* is the title of a what was initially written as a pamphlet by the London Edinburgh Weekend Return Group in 1979, considered as an inspiration for the so-called socialist municipalism adopted by the Labour party and later turned into a book (accessible at: <https://libcom.org/library/against-state-1979>).

With the local elections taking place again in May 2019, this new and innovative political spaces are very much contested. First, by the rise of the first (openly) far-right party Spain has seen since the transition to democracy. Second, by a long history of cultural wars - some of them juridically mediated - that have been targeting both key political decisions and personal lives. Third, by the decision of Podemos to establish a national frame that prioritise in the negotiations with the local municipalist platforms a state-led political "trademark" and strategies over more situated considerations. Fourth, by the tensions between movement-led, left-oriented and governance-triggered electoral narratives and organic decisions, inside the own municipalist spaces. As both a result and a trigger of some of these aspects, in Madrid Ahora Madrid will likely split into a new party fuelled by the charisma of the actual mayor, and different electoral and non-electoral spaces within the social movements and other agents from the institutional left. Year 2019 opens a new cycle in the local institutional politics that will test whether municipalism can be considered as the first steps of political option that - in order to be solid need to "grow up" and scale into the formal politics of the nation-state^[13] or, as some of us think, municipalism can and need to stay grounded in order to conform, together with feminism, ecology, and the commons, one of the only political tools that will allow us to confront the many challenges (climate change, social reproduction crisis and economic regression among them) we will have to face in the years to come. This is an ambitious proposal and will require enormous amounts of political generosity, serenity and imagination.

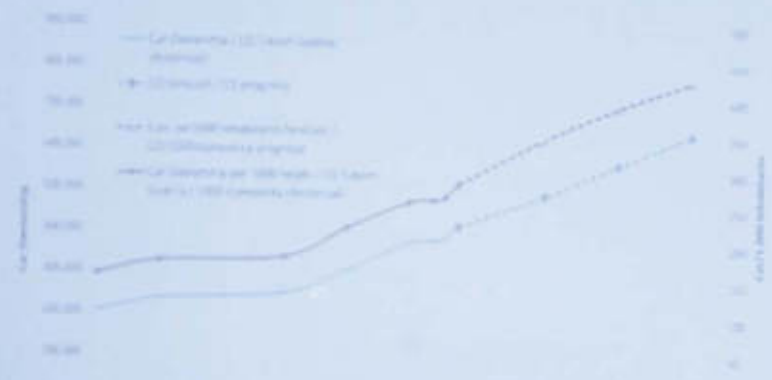
Ana Méndez de Andrés

is member of Madrid 129 collective. She has been part of Ganemos Madrid and Ahora Madrid, and worked as Adviser to the City Council of Madrid between 2015 and 2017. She is currently PhD candidate at The University of Sheffield.

---

13 This seemed to be the main point of John McDonnell, Labour Shadow Chancellor and member of the London Edinburgh Weekend Return Group, in his intervention as part of the "In and Against the State" roundtable at the World Transform Festival 2018. Video recording is available at: www.youtube.com/watch?v=AY9A1uzY82k

Broj registriranih vozila u privatnom vlasništvu na zonu GUP-a je 296 na 1000 stanovnika u 2015. godini, što je slično procentu u gradskoj zoni. Vlasništvo u gradskoj zoni u 2025. godini prema statističkim podacima bilo je 237 na 1000 stanovnika, dok je u 2030. godini iznosio 191. Ovo povećanje razlici iznosi od 1,5% godišnjeg rasta.

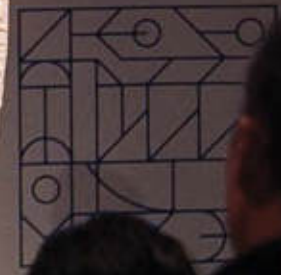
KA

Serijska predavanja o

DRUGAČIJEM

novim gradskim politikama

GRADU

BICIKL IZMEĐU URBANOG PLANIRANJA I POLITIKE

Prostor kao akter i resurs političkih promena

Zoran Bukvić

Bicikl u 20. veku

Početkom 20. veka, većinu industrijski razvijenih gradova Evrope, obeležio je pravi biciklistički bum - bicikl je zamenio pešačenje kao dominantno sredstvo prevoza radničke klase. Nakon 1930-ih godina, bicikl počinje da se takmiči sa javnim prevozom. Ipak, sve do 1950-ih godina, bicikl zadržava dominantnu ulogu sa udelom od više od 50% od ukupnih putovanja u urbanim sredinama (poput Kopenhagena, Amsterdama, Stokholma, Mančestera, Malmea, Antverpena, Liona, Budimpešte, Hanovera, Bazela).

Nakon 1950-ih godina, broj biciklista naglo opada, jer se u trku uključuje privatni automobil koji potiskuje bicikl, ne samo sa ulica, već i iz projektnih biroa gradskih planera. Bicikl i pešačenje percipiraju se kao prevaziđeni vid transporta, te prestaju i da se evidentiraju u "brojanju" učesnika u saobraćaju. Automobil se shvata kao nosilac progresiva sve do 1970-ih godina, kada u nekim gradovima Zapadne Evrope, pod pritiskom biciklističkih organizacija i aktivista koji se zalažu za zaštitu životne sredine, dolazi do ponovnog preispitivanja saobraćajne politike i povratka dvotočkaša na gradske ulice i u gradske planske dokumente.^[1]

Za razliku od vojvođanskih gradova koji su nesumnjivo geografski pogodniji za bicikl kao vid transporta, Beograd tokom 20. veka nije imao značajniji udeo biciklista u saobraćaju (ili o tome ne postoje neki pouzdaniji podaci). No, čak se i

¹ Oldenziel, R., Emanuel, M., de la Bruhère, A.A. & Veraart, F. (2016). *Cycling cities: The European experience*. Eindhoven and Munich: Foundation for the History of Technology and Rachel Carson Center for Environment and Society.

biciklistički Novi Sad (kao i ostatak Evrope), suočio sa приметnim padom udela putovanja biciklom, čim su izgrađeni veliki gradski bulevari koji su omogućili intenziviranje saobraćaja privatnim automobilima. Tek poslednjih godina Novi Sad, prateći evropske i svetske trendove u urbanoj mobilnosti, beleži ponovni porast biciklističkog saobraćaja, stremeći ka nekadašnjem "zlatnom" biciklističkom dobu. Istovremeno, i u Beogradu dolazi do velikog skoka u upotrebi bicikla (od 0,55% na 1% putovanja),^[2] ali uglavnom u rekreativne svrhe. Iako se u ranim jutarnjim časovima, čak i u zimskim mesecima, mogu primetiti biciklisti koji idu na posao, njihov broj je i dalje zanemarljiv u odnosu na broj korisnika ostalih vidova transporta.

„Nije vam ovo Kopenhagen...“

Ko god se prethodnih decenija usudio da u Gradskoj upravi Beograda pomene neki od reprezentativnih primera biciklističkih gradova poput Kopenhagena, Amsterdama, Berlina, Beča ili Ljubljane, dočekao je spreman odgovor: "Nije ti ovo Kopenhagen, a ni Srbi nisu Danci." Pored mitske "genetske predodređenosti" za vožnju bicikla pomenutih biciklističkih nacija, većina Beograđana će se u objašnjenju zašto Beograd nije biciklistički grad, latiti već pomenute geografije i brdovitog reljefa Beograda, problema znojenja prilikom dolaska na posao, kao i bahatog ponašanja beogradskih vozača motornih vozila.

Osim pomenutih razloga koji sprečavaju Beograd da postane grad u kome će građani koristiti bicikl kao prevozno sredstvo, većina Beograđana (uključujući i one koji se bave urbanizmom) uglavnom previđa ključnu činjenicu: uspešni biciklistički gradovi su još 1970-ih godina odlučno rekli "NE!" automobilskom urbanizmu i rušenju starog gradskog jezgra zarad stvaranja mreže brzih automobilskih saobraćajnica.

Jak građanski, politički i aktivistički otpor automobilskom urbanizmu postojao je i u Amsterdamu i u Kopenhagenu. Prvi pokušaj Davida Jokinena, mladog američkog saobraćajnog inženjera, da 1967. godine amsterdamske četvrti preuredi u automobilski raj, po ugledu na Menhetn (kao i plan čuvenog njujorškog planera Roberta Mozesa (Moses)), završio se neslavno. Odbijen je od strane amsterdamskih urbanista. U stambenom bloku De Pajp (De Pijp) 1972. godine, stanari su blokitali kvart tražeći da se saobraćaj umiri, kako bi deci bio omogućen mirniji i bezbedniji prostor za igru. Udruženom akcijom uspešni su da izdejstviju uvođenje zona usporenog saobraćaja. Nešto kasnije, 1975. godine, stanovnici

² Uporediti Saobraćajni master plan Beograda iz 2008. godine i Ažurirani transportni model Beograda iz 2015. godine.

Njumarkt (Nieuwmarkt) kvarta u centru Amsterdama pobunili su se zbog plana za rušenje ovog dela starog gradskog jezgra u korist nove brze automobilske saobraćajnice. Nakon dugih protesta u kojima su se stanari zabarikadirali i odbijali da napuste kvart, zgrade su ostale, a saobraćajnica nije izgrađena. Ovo je označeno kao prelomna tačka koja će odrediti današnji izgled Amsterdama.^[3]

Ipak, najpoznatiji protest koji je Holandane ujedinio oko ideje da odlučno kažu "NE" automobilskom urbanizmu je protest "Zaustavite ubijanje dece" (Stop de kindermoord) koji je 1971. ujedinio građane čitave Holandije u borbi protiv povećanog broja stradanja dece u saobraćaju. Holandani su ove tragične događaje videli kao direktnu posledicu povećane motorizacije društva i odlučno joj se suprotstavili. Nakon naftne krize i nestašice benzina 1973. godine, Holandija je okrenula drugi list i ponovo počela da stimuliše biciklistički saobraćaj u gradovima.^[4]

U okviru gradske uprave u Kopenhagenu postojalo je veće razumevanje za bicikliste, ali je takođe bilo i pokušaja ukidanja biciklističkih staza. Naime, 1970-ih godina, pod pritiskom automobilskog urbanizma i saobraćajnih inženjera, postojeća biciklistička mreža smanjila se sa 175 km na 150 km, da bi se do 1985. godine ipak popela na 240 km, te na preko 300 km do današnjih dana. Smanjenja broja putovanja biciklom na svega 20%, do kojeg je došlo tokom "biciklističke krize" 1970-ih godina, i dalje predstavlja imponozantan udeo biciklističkog saobraćaja o kome mogu da sanjaju brojni gradovi koji pretenduju da se nazivaju biciklističkim. U Kopenhagenu je (kao i u Amsterdamu) došlo do povratka bicikla na velika vrata i danas se čak oko 50% putovanja obavlja biciklom. Za ovo su zaslužna biciklistička udruženja i levo orijentisani političari koji od 1980-ih godina dosledno promovišu bicikl i pešačenje na uštrb korišćenja privatnih automobila.^[5]

A gde je tu Beograd?

Sa stepenom motorizacije^[6] od 3.5%, Beograd je danas u fazi koju su Kopenhagen, Amsterdam i gradovi Zapadne Evrope prolazili 1970-ih godina 20. veka.

3 Oldenziel, R., Emanuel, M., de la Bruhèze, A.A. & Veraart, F. (2016). *Cycling cities: The European experience*. Eindhoven and Munich: Foundation for the History of Technology and Rachel Carson Center for Environment and Society.

4 *Ibid.*

5 Oldenziel, R., Emanuel, M., de la Bruhèze, A.A. & Veraart, F. (2016). *Cycling cities: The European experience*. Eindhoven and Munich: Foundation for the History of Technology and Rachel Carson Center for Environment and Society.

6 Odnosi se na ukupan broj vozila na 1000 stanovnika.

Prema izveštaju "Beograd Smart plan" iz 2017. godine^[7] ovaj broj se sa 190 vozila na 1000 stanovnika u 2000. godini, povećao na skoro 300 vozila na 1000 stanovnika u 2015. godini. Po načinu transporta, Beograd spada u gradove orijentisane ka javnom prevozu koji svakodnevno koristi, za evropske, ali i svetske prilike, impresivnih 47.9% građana. Nakon javnog prevoza, po zastupljenosti svakodnevnog korišćenja nalazi se privatni automobil sa 25.7%, a odmah za njim i pešačenje sa 23.8%. Biciklom i motorom se kreće zanemarljivih 1.3% građana.^[8]

Iako istraživanja govore da je javni prevoz dominantan vid svakodnevnog transporta građana, važno je napomenuti da on ostvaruje prilično nisku prosečnu brzinu kretanja, koja u stalnom opadanju tokom prethodnih 15 godina. Primera radi, prosečna brzina javnog prevoza se u poslednjih 15 godina, sa 14.78 km/h smanjila na 13.26 km/h. Poređenja radi, u Beču je prosečna brzina 19 km/h, a u Budimpešti 16.2 km/h.^[9]

Pad brzine javnog prevoza svakako možemo pripisati i povećanju broja automobila u saobraćaju. Iako su u Beogradu uvedene "žute trake", rezervisane isključivo za javni prevoz, i dalje se ne mogu izbeći zagušenja na raskrscima i uskim grlima u gradskom jezgri koja su posledica velikog broja automobila. Za razliku od metroa, autobusi, tramvaji, trolejbusi i automobili se nalaze na istim saobraćajnicama i što je automobila više, to je javnom prevozu teže da prođe kroz raskrsnice i uske saobraćajnice koje nisu dimenzionisane za današnji intenzitet saobraćaja. Ovo je sasvim očigledno na primeru trga Slavija, auto-puta i beogradskih mostova koji se u vreme "špica" pretvaraju u nepregledne kolone.

Scenario Master plana saobraćajne infrastrukture grada Beograda, izrađenog 2017. godine, predviđa da će u Beogradu neminovno doći do saobraćajnog kolapsa i daljeg pada upotrebe javnog prevoza u korist privatnih automobila, ukoliko se u toku naredne decenije ne naprave metro i magistralni prstenovi oko grada. Uzurpacija prostora od strane povećanog broja automobila, čija je prosečna zauzetost u Beogradu samo 1.35 ljudi po vozilu, navodi se u izveštaju kao prvi razlog ovog kolapsa.

Međutim, donosioci odluka i predstavnici nadležnih institucija ovakav scenario ne razmatraju kao nešto što treba izbeći, već porast broja automobila rešavaju kao neminovnost te ulični prostor nastavljaju da raspodeljuju u korist maksi-

7 Grad Beograd. (2017). Master plan saobraćajne infrastrukture Beograda - Smart plan 2021/2027/2033. Dostupno na: www.beograd.rs/images/file/1e96abdfc0ae1c58aea41f15b325d2aa_2477873010.pdf

8 *Ibid.*

9 *Ibid.*

malnog broja saobraćajnih traka i uličnih parkinga. Ovo se, po pravilu, čini iza zatvorenih vrata, ali i nasuprot jasno izraženom stavu međunarodne stručne javnosti. Kao što je ranije objašnjeno, pristup planiranju koji pešacima i biciklistima dodeljuje samo “šta i ako ostane”, sličan je onom koji su planeri u Zapadnoj Evropi imali u periodu do 1970-ih, kada je započeto njegovo napuštanje.

Sećam se da su 1950-ih godina saobraćajni inženjeri trčali u kancelariju gradonačelnika sa rečima: Pogledajte, potrebno nam je 6 saobraćajnih traka ovde i još 3 ovde, i da se izgradi još 2000 parking mesta! Imali su uvek spremnu statistiku i argumente. Sa druge strane, u tom trenutku nije postojao ni jedan jedini grad u svetu koji je imao odeljenje zaduženo za ljude i svakodnevni život. Gradovi su znali sve o saobraćaju i ništa o ljudima i o tome kako ljudi koriste grad.^[10]

Ovaj opis dao je Jan Gehl (83), čuveni danski arhitekta, koji je dobrim delom zaslužan za današnji epitet Kopenhaga kao “grada po meri čoveka”. On, nažalost, u velikoj meri odgovara situaciji koju Beograd danas ima.

Bicikl u planskoj dokumentaciji

Planski dokumenti kao što su Generalni urbanistički plan (GUP)^[11], Plan generalne regulacije Beograda (PGR)^[12] i već pomenuti Smart plan za Beograd, uglavnom šturo tretiraju biciklistički saobraćaj. Iako iznose stav da biciklistički saobraćaj treba biti stimulisan, ne daju konkretne mere, ne definišu mrežu biciklističkih koridora niti postavljaju ciljeve i merljive vrednosti koje bi objasnile u kojoj meri je potrebno postići transformaciju saobraćajnog sistema u korist održivih vidova transporta.

U GUP-u, u odeljku posvećenom biciklizmu, ovaj vid transporta se tretira uglavnom kao vid rekreacije na Adi Ciganliji, Velikom ratnom ostrvu, Avali i Adi Huji, a u odeljku “Opšti uslovi za izgradnju saobraćajnih mreža i objekata” biciklističke staze u ulicama prvog i drugog reda se pominju kao mogućnost čija je realizacija uslovljena “raspoloživim regulacionim širinama” samih ulica.

Master plan saobraćajne infrastrukture Beograda – Smart plan 2021/2027/2033 se u svojim scenarijima fokusira uglavnom na metro, prigradsku železnicu i magistralne prstenove kao primarno rešenje saobraćajnih problema prestonice,

10 Becker, A., & Negussie, L. (2018). Copenhagen Mastermind Jan Gehl Isn't Sold on 'Smart' Cities. Dostupno na: www.citylab.com/design/2018/04/beware-smart-cities/559043/

11 Generalni urbanistički plan Beograda (Sl. list grada Beograda, br. 11/16)

12 Plan generalne regulacije građevinskog područja sedišta jedinice lokalne samouprave – grad Beograd (Sl. list grada Beograda, br. 20/16)

potpuno zanemarujući bicikl kao potencijalni deo rešenja. Ovaj plan izradila je inostrana konsultantska kompanija WSP, iz donacije u okviru zajma Evropske banke za obnovu i razvoj.^[13] Naručilac plana, Gradska uprava grada Beograda, “zaboravila” je da u plan uvrsti potencijalno rasterećenje saobraćajnog sistema koje bi donelo kretanje biciklom, i koje bi u najboljem scenariju moglo biti i do 10% od ukupnog broja putovanja. Uz adekvatno ulaganje i promenu prioriteta u planiranju, ovakav potez bi se za Beograd i Beograđane nesumnjivo isplatilo, jer znatno smanjuje ulaganje u infrastrukturu, zauzima manje prostora i višestruko rasterećuje saobraćajni sistem. Na žalost, ova šansa je propuštena. Odluka nadležnih organa Gradske uprave grada Beograda utoliko više čudi ako se u obzir uzme da su sredstva za izradu Smart plana obezbeđena kao donacija. Ovo pokazuje da problem okretanja Beograda ka održivijim vidovima saobraćaja, čak i na nivou izrade planskih dokumenata, nije finansijske, već isključivo strateške i političke prirode.

I na kraju, do nedavno je Plan generalne regulacije Beograda imao usvojenu obavezu da svaka saobraćajnica prvog reda, prilikom rekonstrukcije, mora dobiti biciklističku stazu. Nakon samo tri meseca od uvođenja, možda najambiciozniji pomak u pravcu razvoja biciklističkog saobraćaja proglašen je “tehničkom greškom”^[14] i usklađen sa znatno blažom formulacijom po kojoj se uvođenje biciklističkih staza prilikom rekonstrukcije postojećih ulica planira jedino “ukoliko postoje prostorne mogućnosti”. Samim tim, vrlo je upitan cilj postavljen u Strategiji razvoja grada Beograda do 2021. godine,^[15] u kome se pominje “izgrađenih 100 km biciklističkih staza” kao i “povećanje udela pešaka i biciklista d 2 do 5% u ukupnoj vidovnoj raspodeli.”

Ukoliko se biciklističke staze grade isključivo tamo gde za to već “postoje prostorne mogućnosti,” a ne tamo gde postoji najveća potreba za njima, dobija se nekoherentna mreža razbacanih koridora koji ne povezuju zone atrakcije i samim tim ni ne mogu da generišu značajan broj putovanja biciklom. Ovo je tačno kako za biciklistički, tako i za svaki drugi vid saobraćaja.

13 Tender je dostupan na web stranici Evropske banke za obnovu i razvoj (2015): www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395243019896&d=Mobile&pagename=EBRD%2FContent%2FContentLayout

14 Videti: Zaključak o ispravci tehničkih grešaka u Planu generalne regulacije građevinskog područja sedišta jedinice lokalne samouprave – Grad Beograd, celine I-XIX (Sl. list grada Beograda, br. 97/17).

15 Strategija razvoja Grada Beograda do 2021 (Sl. list grada Beograda, br. 47/17).

Uticaj politike na razvijanje saobraćaja

Ciljevi postavljeni Strategijom razvoja Beograda do 2021. godine često se promovišu kroz javne nastupe predstavnika beogradske vlasti, pa su tako najava izgradnje 120 kilometara novih biciklističkih staza i promene saobraćajne paradigme u korist pešaka i biciklista bile okosnica i izborne kampanje 2018. godine.^[16] Ipak, od 2014. godine do danas, ove najave nisu praćene kampanjom koja bi od građana napravila saborce u promeni pravca razvoja grada. Naime, vozači u Beogradu žive u prilično udobnom uverenju da je rast motorizacije “besplatan” za društvo i da su plaćanjem registracije vozila ispunili svoj deo obaveze prema državi. Istina je sasvim drugačija - za vožnju automobila, u odnosu na sve druge vidove transporta, daje se najviše subvencija iz budžeta,^[17] a koristi manjem broju učesnika u saobraćaju (26%).^[18] Otud se svaki namet ili ograničavanje vožnje privatnih automobila doživljava kao napad na fundamentalne građanske slobode i pravo na kretanje, što političare drži u konstantnom strahu od gubitka glasova koji dolaze od vozača.

Primer koji najbolje oslikava ovaj strah vlasti je nedavno odustajanje od izgradnje biciklističkih staza prilikom rekonstrukcije 2.8 km dugačkog poteza od Vukovog spomenika do Zoološkog vrta, kroz ulice Kraljice Marije, Džordža Vašingtona i Cara Dušana. Ova intervencija je zapravo i bila razlog za ukidanje već pomenute obaveze definisane PGR-om da svaka ulica prvog reda, prilikom rekonstrukcije, mora dobiti biciklističku stazu. Iako su biciklističke staze bile sastavni deo projekta onda kada je on najavljen, i iako su zvanične analize potvrdile mogućnost njihove izgradnje, predstavnici vlasti doneli su odluku o njihovom izostavljanju. Odluka je doneta iza zatvorenih vrata i bez konsultacija sa građanima, čak i stanarima ovih ulica, čija je potreba za parkiranjem, u javnosti korišćena kao razlog naknadne promene mišljenja.^[19] Naime, predstavnici Gradske uprave grada Beograda, odustajanje od uvođenja biciklističke staze pravdali su navodnim izlaženjem u susret građanima koji su se žalili na nedostatak parking mesta koji bi bio povećan uvođenjem biciklističke staze na ovom potezu, iako nije poznato da je ikad sprovedena anketa među stanarima ovog poteza i okoline. Uvođenjem biciklističke staze duž ovog poteza, bilo bi ukinuto nešto manje od polovine ukupnog broja uličnih parking mesta (240 od 550).

16 Dostupno na web stranici *Beograd živi*: <https://beogradzivi.rs/>

17 Newman, P, & Kenworthy, J. (1999). *Sustainability and Cities: Overcoming Automobile Dependence*. Washington DC: Island Press. Navedeno u Jovanović, M. (2015). Izazovi pro-automobilske strategije razvoja gradskog saobraćaja. *Glasnik srpskog geografskog društva*, Sveska XCV- br. 2, 75-98.

18 Master plan saobraćajne infrastrukture Beograda - Smart plan 2021/2027/2033.

19 Aleksić, D., & Mučibabić, D. (30. novembar 2017). Biciklisti ostaju bez staza zbog parking mesta. Dostupno na: www.politika.rs/sr/clanak/393518/Biciklisti-ostaju-bez-staza-zbog-parking-mesta

Iako je ovaj broj uličnih parking mesta relativno lako nadomestiti izgradnjom par manjih van-uličnih parkirališta na već postojećim površinama unutar blokova koje stanari koriste za parkiranje, problem predstavlja i tvrdnja zvaničnika da Beogradu nedostaje 10.000 parking mesta u širem centru, utvrđena studijom o uvođenju zonskog parkiranja^[20] i Planom generalne regulacije mreže javnih garaža iz 2011. godine.^[21]

Sa ovakvom polaznom premisom, jasno je da “prostornih mogućnosti”, koje se planovima najvišeg ranga (GUP, PGR) postavljaju kao uslov izgradnje biciklističkih staza, ne može biti. Ulična parking mesta ne mogu se ukidati ukoliko je zvaničan stav da ih “nedostaje 10 000”. Ovde je potrebno istaći da broj građana koji izražava potrebu da parkira auto u centru grada nije upitan. Upitan je trošak koji čitavo društvo snosi izgradnjom novih parking kapaciteta, jer pitanje koje kritičari parking politike postavljaju nije “da li zahtevi za parkiranjem postoje” već “da li su oni koji hoće da parkiraju spremni da plate ekonomsku cenu parkiranja, tj. tržišnu cenu zemljišta ili troškove izgradnje podzemnih garaža (koje inače snose svi korisnici budžeta).”^[22] Ovde ni ne pominjemo prikrivene troškove javnog zdravlja koji takođe opterećuju društvo, a direktna su posledica motornog saobraćaja odnosno zagađenja vazduha, buke i manjka fizičke aktivnosti. Pitanje koje građani Beograda treba da postavljaju predstavnicima institucija i vlasti jeste da li smo mi zaista obavešteni o stvarnoj ceni povlađivanja automobilskom saobraćaju i zašto nismo.

Ukoliko političari predstavljaju vožnju automobila kao socijalnu nužnost i kao jedan od generatora privrednog rasta, istoj se u socijalnom smislu mora suprotstaviti nužnost postojanja kvalitetnih javnih zelenih površina i koridora u gusto izgrađenoj gradskoj zoni, bezbednih koridora za pešačenje, bezbednog saobraćaja i kvalitetne zaštite javnog zdravlja.

Svi ovi argumenti idu u prilog zaključku da je promocija bezuslovnog prava na parking mesto, koju političari nude građanima u zamenu za poverenje na izborima, ništa drugo do *medveđa usluga* te da je jedini odgovorni pristup izgradnji grada otpornog na probleme savremenog doba onaj koji prevazilazi partikularne i kratkoročne interese zarad bolje budućnosti za sve. Ostaje samo objektivno pitanje kako to objasniti biračima na lokalni, koji smatraju da je parking mesto u njihovoj ulici ili bloku njihovo pravo i da grad odnosno država moraju da im ga

20 Milosavljević N., Putnik, N., Babić, O. i dr. (2003). *Istraživanje karakteristika parkiranja u centralnoj zoni Beograda sa predlogom mera za poboljšanje uslova parkiranja*. Beograd: Institut Saobraćajnog fakulteta, Urbanistički zavod Beograda.

21 Plan generalne regulacije mreže javnih garaža (Sl. list grada Beograda, br. 19/2011)

22 Shoup, D. (2011). *High cost of free parking*. Chicago, London: American Planning Association, Routledge.

obezbede. Takođe i svako povećanje cene parkiranja posmatra se kao "harač" koji vlast nameće iscrtavajući parkinge sa kanticom farbe i zavlazeći ruku u džep građana.

Drugi razlog zbog kojeg se odustalo od izgradnje biciklističke staze na pomenu-
tom potezu je strah od "saobraćajnog kolapsa" koji bi nastao oduzimanjem saobraćajne trake, iako je saobraćajna analiza poteza pokazala drugačije, odnosno da je izgradnja biciklističke staze moguća.^[23]

I ovde se polazi od pogrešne premise da će sužavanje kolovoza neminovno dovesti do saobraćajnog kolapsa. Prema svemu što se o saobraćaju zna iz literature, do kolapsa zapravo dovodi povećan broj automobila u saobraćaju koji nastaje kao posledica odlaganja promocije korišćenja alternativnih vidova transporta kao što su javni prevoz i bicikl, te kao posledica planiranja saobraćaja samo iz automobilske perspektive.^[24] Ukoliko postoji prostor opredeljen za bicikle i javni prevoz, građani će ih koristiti i samim tim zauzeti manje mesta. Ukoliko je sav prostor namenjen automobilima, broj privatnih automobila će se neminovno povećavati i proizvoditi sve intenzivniji saobraćajni kolaps. U slučaju poteza od Vukovog spomenika do Zoološkog vrta, ovaj problem biće dodatno naglašen, s obzirom da je planirano ukidanje tramvajskih baštica tj. njihovo otvaranje za automobilski saobraćaj. Ovakva odluka doprineće daljem usporavanju javnog prevoza, a ujedno predstavlja i otvoren poziv automobilima za pristup samom centru Beograda.

Politički vakuum

I pored više jasnih i nedvosmislenih argumenata *protiv* povećavanja protoka automobilskog saobraćaja kroz potez Vukov spomenik - Zoološki vrt, po "političkoj" liniji odlučeno je da se ne dovodi u pitanje interes glasača koji su vlasnici automobila. Ovaj primer jasno govori o neophodnosti političkog udruživanja onih građana koji su direktno ili indirektno ugroženi motornim saobraćajem i za koje zaštita zdravlja i životne sredine predstavlja temu od presudnog (političkog) značaja. Ovo ne znači da se automobili mogu ukinuti niti da tome treba

23 Videti Analizu uticaja uvođenja biciklističkih staza na saobraćajne tokove na deonici od raskrsnica ulica Kraljice Marije i Ruzveltove do raskrsnice Cara Dušana i Tadeuša Košćuška, koju je izradio Centar za planiranje urbanog razvoja (CEP) 2017. godine.

24 Newman, P., & Kenworthy, J. (1999). *Sustainability and Cities: Overcoming Automobile Dependence*. Washington DC: Island Press. Navedeno u Jovanović, M. (2015). Izazovi pro-automobilske strategije razvoja gradskog saobraćaja. Glasnik srpskog geografskog društva, Sveska XCV- br. 2, 75-98.

stremiti, već da je potrebno uložiti sistemski napor ka promociji stvarne promene saobraćajne paradigme u korist biciklista i pešaka, kroz obeshrabrivanje upotrebe četvorotočkaša za putovanja koja se mogu obaviti hodanjem, javnim prevozom ili biciklom. Potrebna je razgradnja mita o parking mestu kao socijalnoj kategoriji, kao i preusmeravanje sredstava ka unapređenju mreže javnog prevoza i izgradnji biciklističke i pešačke infrastrukture.

Pešaci, korisnici javnog prevoza i biciklisti podjednako su ugroženi rastom broja automobila, kroz buku, zagađenje, efikasnost javnog prevoza i nedostatak javnog prostora, ali se čini da se protiv posledica bore odvojeno, ne baveći se uzrokom zajedničkog problema. Ako se u obzir uzme da samo 26% ljudi koristi automobil kao sredstvo prevoza u Beogradu, čini se da glasnija i kompaktna manjina dobija više, dok razjedinjena većina ispašta, mireći se sa gužvama, bahatim parkiranjem i dizel isparenjima, a sve u oblandama "neminovnosti progresu."

Zoran Bukvić

je predstavnik udruženja Ulice za bicikliste, a po struci mašinski inženjer. Prethodnih 6 godina aktivno se bavio javnim zagovaranjem za poboljšanje uslova za korišćenje bicikla kao sredstva transporta. Učestvovao u inicijativi za izmenu zakonske regulative radi olakšavanja vožnje bicikla u gradskim uslovima. Zajedno sa kolegama iz udruženja Ulice za bicikliste već godinama organizuje mesečne biciklističke vožnje pod nazivom Krična masa, a učestvuje i u radu neformalne grupe koja se bori za očuvanje Savskog nasipa na Novom Beogradu kao rekreativne i zaštićene zone. Preko javnih uvida u planove učestvovao je u izmenama više planova detaljne regulacije vezano za biciklistički saobraćaj. Učestvovao je u definisanju saobraćajnog aspekta programa inicijative Ne davimo Beograd za beogradske izbore 2018. godine.

KA

Seriya predavanja o

DRUGAČIJEM

novim gradskim politikama

GRADU

PRACTICING SELF-GOVERNMENT: SPACE MATTERS^[1]

Stavros Stavrides

Maybe W. Benjamin was right when he said that “More quickly than Moscow itself, one gets to know Berlin through Moscow.”^[2] Let us not forget that Berlin was his home city whereas Moscow was a city he visited as a foreigner. What this short text attempts to develop is a strategy similar to Benjamin’s but this time with the explicit aim to explore a different kind of knowledge connected to spatial experience. What if in order to understand what role space played in shaping alternative experiences of democracy and autonomy in the occupied squares of our cities (especially during the Occupy movement period), we focus on the experience and practices of Zapatista politics in faraway Mexican Chiapas? What if through studying the building of autonomy in Chiapas we can better understand insurgent assemblies in Athens, London, New York, Hong Kong, Istanbul, Paris, Tunis, Cairo, Rio...?

Space matters: space does not simply reflect or sustain existing relations between people. Space gives form to these relations. Especially in periods of crisis, new spatial arrangements seem to emerge along new relations and new forms of social organization. Maybe then we need to use different terms to approach the inherent spatiality of processes of social change. And critical geographers seem to be already aware of this need.

---

1 This text was published in *Naked Punch*, special issue 19/2017. Parts of it are included in the author’s forthcoming book *Common Spaces of Urban Emancipation* (Manchester: Manchester University Press).

2 Benjamin, W. (1985). *Moscow in One Way Street and Other Writings*. London: Verso, p. 177.

To understand the spatiality of commoning practices in the Zapatista self-managed communities, we need to explore first the very basis of Zapatista autonomy: Zapatista territory. In rural Chiapas one encounters some strange signs indicating areas described as Zapatista territory. However, no explicit boundaries may be observed which – we take this for granted – are necessary for a territory to be defined.

Thinking in terms of space, we cannot actually locate a strict inside and a strict outside of the Zapatista area. Village communities are scattered in the region of almost 74 000 km² and some of them are pro-Zapatista, some are mixed (including non-Zapatistas who, in many cases, however, use the facilities of the autonomous municipalities and often prefer the autonomous system of justice and health instead of the federal one), and some are controlled by the *partidistas* (those who support one of the institutional parties of Mexico). Besides, federal roads and highways cross the area and federal networks of electricity and telephony extend throughout most of the inhabited land. Notably, too, large military camps are situated near the most important Zapatista communities.

So, Zapatista territory, considered merely as space is not easily definable. One can even say that it only exists in a precarious state of hybridity. It is space both included in the Mexican state territory and, at the same time, excluded from it. Considering this socio-political experiment of autonomy in terms of space one is puzzled: Where is this autonomous area which, as we tend to suppose, should be clearly separated from the state-ruled one?

A. Brighenti suggests that we should reconsider the term territory by first agreeing that “territory is not an object and should not be confused with the space where it takes place.”^[3] “Territory is not defined by space, rather it defines spaces through patterns of relations. Every type of social tie can be imagined and constructed as territorial.”^[4] For Brighenti this approach is the necessary starting point for a potential scientific endeavor he calls “territorology.”

C.W. Porto-Gonsalves and E. Leff seem to offer a different perspective to a possible rethinking of territory as not merely space. Their point of view, which they situate in the emerging field of political ecology, was formed through engaged fieldwork oriented towards the study of localized environmental struggles, especially in Latin America.

---

3 Brighenti, A. M. (2010). On Territorology: Towards a General Science of Territory, *Theory, Culture & Society*, Vol. 27(1):52–72, 56.

4 *Ibid.*, 57.

Porto-Gonçalves and Leff suggest that such struggles are predominantly connected to the “reinvention of territories.”^[5] And a defining characteristic of such practices, according to them, is “the claiming of rights to their territory [by indigenous peoples].”^[6] What they describe as a “shift from the struggle for land to the claim for territory”^[7] is, thus, an emerging set of struggles and collective acts which establish *new social relations and forms of social organization*. Claiming territorial rights is more than claiming their right to live where their ancestors used to live. It is claiming their right to live according to values and habits they share and according to forms of organization they have created in order to reproduce their communities.

True, such territorial struggles may seem to be merely struggles for a specific community’s mode of existence. What however connects those struggles with the problematics of commoning (and especially with the prospect of emancipating commoning) is the fact that those communities actually have coexisted and co-evolved with important ecosystems^[8] acquiring and developing crucial knowledges focused on an “alternative social rationality,”^[9] which amounts also to “an alternative environmental rationality.”^[10] Territorial struggles of those communities, thus, represent a kind of confrontation with the State and market imposed capitalist social relations. In this confrontation, territory is both a shaping factor and a stake at issue.

The nation-state constructs its territory as a set of rules, practices and patterns of social relations, which amounts to a form of governing a certain population living in a certain, usually clearly defined, area. As S. Elden suggests, commenting upon Foucault’s lectures on *Security, Territory, Population, States*, in the era of security, exert their power through a “politics of calculation”, which is manifested not only in the control of populations but also in the control of territories. Thus, “[t]erritory is more than merely land, but a rendering of the emergent concept of ‘space’ as a political category: owned, distributed, mapped, calculated, bordered and controlled.”^[11] Territory construction, however, is a process rather than

---

5 See: Porto-Gonçalves, C. W. and Leff, E. (2015). Political Ecology in Latin America: the Social Re-Appropriation of Nature, the Reinvention of Territories and the Construction of an Environmental Rationality. *Desenvolvimento e Meio Ambiente*, vol. 35, 65-88.

6 *Ibid.*, 73.

7 *Ibid.*, 72.

8 *Ibid.*, 71.

9 *Ibid.*, 86.

10 *Ibid.*, 85.

11 Elden, S. (2007). *Governmentality, Calculation, Territory*. *Environment and Planning D: Society*

an originary act of a State. State territory is being reconstructed in and through social antagonism, especially when dominant modes of life and production are being challenged. This is how “a number of projects of territorialization can exist in the same physical location.”^[12]

Porto-Gonçalves and Leff deduce that “National State [is] a territory inhabited by multiple territorialities.”^[13] Social antagonism and alternative forms of life coexist in the state territory and it is due to specific circumstances that this coexistence may become explosive or even acquire transformative power. Communities which produce “alternative social rationalities”, then, actually support alternative territorialities.

Territorial struggles, therefore, are not simply struggles for space. They are struggles for and through the emergence of new territorialities. It is in this context that we can understand the meaning of the Zapatista territory. “We might best characterize the Zapatista strategy, then, as the construction of another structure of relation between a newly produced collective subject and space – a new ‘territoriality’ [...]”^[14] In this understanding of Zapatismo, A. Reyes refers to a somewhat different nation of territoriality, borrowed from Raffestin.^[15] Nevertheless, he seems to arrive to a conclusion which is similar to the one suggested so far in this text, namely that territory is constructed as a process that shapes social relations and, thus, collective subjects.

“Alternative social rationalities” emerge in Zapatista communities because new forms of social organization and government are being tried out. This is a process that sustains a new way of practicing politics aimed at emancipatory changes. Such politics draws from the existing creative forces that give to “those below” the power to survive in spite dominant neoliberal policies of discrimination and “expulsion”.^[16] “[T]he Zapatistas propose that the politics of changing worlds requires the harnessing of

---

and Space, vol. 25, 562-580, 578.

12 Reyes, A. and Kaufman, M. (2011). Sovereignty, Indigeneity, Territory: Zapatista Autonomy and the New Practices of Decolonization. *The South Atlantic Quarterly* 110(2), 505-525, 519

13 Porto-Gonçalves, C. W. and Leff, E. (2015). Political Ecology in Latin America: the Social Re-Appropriation of Nature, the Reinvention of Territories and the Construction of an Environmental Rationality. *Desenvolvimento e Meio Ambiente*, vol. 35, 65-88, 72.

14 Reyes, A. (2015). Zapatismo: Other Geographies circa “The End of the World”. *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 33, 408-424, 421.

15 Raffestin, C. (2012). Space, Territory, and Territoriality. *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 30, 121-141.

16 See: Sassen, S. (2014). *Expulsion: Brutality and Complexity in the Global Economy*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

the structures of value and social relations that are present below for the construction of organizational forces that would make possible the definitive exteriorization of those worlds from the world of capitalism.”^[17]

Whereas the “definitive exteriorization” is a defined scope (a “beyond” the capitalist relations and the statist forms of organizations), Zapatistas do not start from establishing such an exteriority in the form of an autonomous state separated from Mexico. They know that this state would soon be transformed to a precarious protectorate due to its limited resources and power (if it ever manages to successfully separate itself from the Mexican state, of course). On the other hand, they also know that their peculiar project of autonomy “inside Mexico”, is really a form of reaffirming a territorial logic which is different from that of the real-existing neoliberal states. Mexico is perhaps one of the most extreme examples of the consequences of advanced neoliberal capitalism. The Mexican state territory is an arena of struggle between various rival capitalist centers of power (drug cartels and local political mafia included). Mexican territory, thus, is fragmented and fragmenting. Reclaiming territories and constructing new territorialities means for Zapatistas producing a different world “in, against and beyond” the existing one (which is dangerously approaching humanity’s survival critical margin).

In the context of such a project of social emancipation, shared spaces acquire a very important role. It is in those spaces that the reclaiming of new territorialities actually takes shape. In shared spaces, Zapatistas do not simply practice commoning as a form of regulating and producing egalitarian social relations. They produce in those spaces new collective subjects capable of mobilizing both ancestral traditions and new critical knowledges. New collective subjects are being shaped only through everyday practices in which new forms of coexistence are being developed, forms of coexistence that depart from the predatory capitalist ethos. A politics of culture is crucially important in such a project. Learning from the cultural politics of Latin American movements (including indigenous movements, feminist and queer movements, rural movements and landless and homeless movements), Zapatistas seem to have realized how important space sharing is not only as a means of their communities survival but also as a means for developing alternative values: collective and personal dignity, equality, justice, solidarity, respect for difference and plurality, participation in collective decisions. Their communities, therefore, actually territorialize a different emerging culture which redefines democracy.

---

17 Reyes, A. (2015). Zapatismo: Other Geographies circa “The End of the World”. *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 33, 408-424, 419.

Zapatista building of autonomy in Chiapas may help us reformulate a controversial proposal connected to the resistances against prevailing globalization’s de-territorialization effects: the reclaiming of place as opposed to the predominance of the space of flows. As A. Escobar helps us understand, in their “politics of the defense of place”^[18] social movements “are not just trapped in places”^[19] but rather defend “local models of nature and cultural practices”^[20] while actively and creatively engaging, at the same time, with trans-local forces, producing thus “novel politics of scale.”^[21]

So, if one wants to study the effects of Zapatista territorialized and territorializing politics, one needs to see how specific forms of place making (and therefore, specific forms of space sharing and commoning in and through space), indeed clash with established territorialities, (both those contained in the Mexican state as well as those harnessed by globalization mechanisms). Zapatista territory is a dense network of insurgent territorialities: territorialities that shape spaces of insurgent education, that shape autonomous assemblies and self-government, territorialities that shape the everydayness of commoning.

Let us now visit the occupied squares of 2011. Here is a thought which problematizes the experiences which unfolded in one of those squares, the *Puerta del Sol* of Madrid:

The space-time created in the last days has one single obsession: continuity. Paradoxically, this is only possible to maintain through intermittency. Through a physical entering-and-leaving of Sol. Keep the experience alive even though you are not present. For this reason (and so many others) the camp at Sol cannot be understood without the social networks. The continuity of the experience is achieved by deterritorializing it.^[22]

This remark could have been written for almost any of the occupied public spaces which were appropriated by rebellions people during the so-called squares movement. What the author describes as a process of space-time continuity through practices linked to de-territorialization may be compared to the rising territorialities of Zapatista autonomy. In

---

18 Escobar, A. (2001). Culture Sits in Places: Reflections on Globalism and Subaltern strategies of Localization. *Political Geography* 20,139-174, 165.

19 *Ibid.*, 166.

20 *Ibid.*, 163.

21 *Ibid.*, 163.

22 See: Kaejane, G. (2011). Seven Key Words on the Madrid-Sol Experience, 15M. Retrieved from <http://fromthep plazas.wordpress.com/translations/seven-key-words/>

both cases, assemblies and new forms of participation in shaping new relations between people unfold in multiple spaces. The territoriality of insurgent square assemblies should not be reduced, then, to specific places, although indeed specific places were occupied and collectively used. What is really important is that occupied squares were transformed to multileveled territories of resistance and commoning. And as in the insurgent Chiapas, those territories were shaped by new subjects of political action who were shaping themselves on the process.

In the occupied public spaces of the squares movement common spaces became alive, albeit temporary, urban thresholds. Such spaces neither define people who use them nor are defined by them. They rather mediate negotiations between people about the meaning and use of the space they share. Common threshold spaces thus correspond to a process of identity opening which characterized the squares experience. ^[23]

Without a shared will to transcend existing identities and habits the experience of the squares movement would not have been possible. People did not simply participate in demonstrations. They rather collectively declared that life in the world they were forced to live had become unbearable: “enough is enough” was the cry of the squares no matter what the actual political context in each country was. “Life can be otherwise. Give us back our ability to dream a different, more just world” Establishing common spaces, thus, meant for the squares’ commoners establishing new forms of sharing: sharing new equalitarian habits, sharing new relations of collaboration, sharing available resources as well as sharing dreams.

Common spaces were actually spaces in the making, spaces which belonged to nobody and everybody, spaces activated by collaboration and mutual support. Always open to newcomers, those spaces were not limited by the perimeter which so often was imposed by the so-called forces of law and order. Always porous and inclusive such spaces of active autonomy were actually expanding – pushing against the “sanitary zone” barriers which were erected to absorb their metastatic potentialities. Spaces in the making, spaces-passages rather than spaces-strongholds.^[24] Threshold spaces, sheltering threshold identities, spaces used and defined through threshold rules, rules that is, which were negotiated in open and inclusive assemblies.

---

23 Stavrides, S. (2016). *Common Space. The City as Commons*. London: Zed books, 170.

24 See: Stavrides, S. 2010. *Towards the City of Thresholds*. Trento: Professionaldreamers.

Could we then possibly say that in the occupied squares a potential territoriality of emancipation emerged? And isn't this process of emergence of different emancipatory territorialities part of the construction of a world beyond capitalism? In today's struggles, in the everyday acts of collective discontent and in the eruptions of collective anger and creativity people discover the *space matters*. And they keep on exploring territories of solidarity in which common life develops through commoning.

Stavros Stavrides

*is an architect and an activist. He currently works as the Professor of Architectural Design and Theory at the School of Architecture, National Technical University of Athens Greece, where he teaches graduate and post-graduate courses. He has published numerous articles on spatial theory, as well as several books, the most recent being *Towards the City of Thresholds* (in English, 2010, in Spanish and Turkish 2016) and *Common Space: City as Commons* (in English, 2016). His research is currently focused on forms of emancipating spatial practices and spaces of commoning.*

**WATER
IS
LIFE!**

VODA ZA SVE

ZA PRAVO NA VODU

Tanja Vukša i Vladimir Simović

Privatno ili javno vlasništvo? Slušali smo, a slušamo i danas, kako privatno vlasništvo nad proizvodnim kapacitetima vodi većoj efikasnosti, čak i nižim cenama, većem izboru proizvoda koje možemo kupiti na tržištu. Argumenti koji favorizuju privatno vlasništvo često toliko zatežu na svoju stranu da se može pomisliti da je i bilo koja vrsta privatnog vlasništva, u bilo kojim okolnostima i nad bilo kojim resursima *uvek i bespogovorno* bolja od javnog upravljanja i vlasništva.

Za prihvatanje ovakve argumentacije pogodan je i istorijski kontekst. Pogledamo li malo unazad, poraz koji je pretrpeo socijalizam krajem prošlog veka otvorio je prostor za masovnu privatizaciju širom Istočne Evrope. No i pre poraza socijalizma, talas privatizacije zahvatio je zapadni deo Evrope. Privatizacija je, naime, bila odgovor na krizu koja je pogodila svetsku ekonomiju 1970-ih godina. Zaokret od socijalne države ka neoliberalnoj politici značio je duboke rezove u javnim izdacima i ono što danas nazivamo *merama štednje*. Ekonomska kriza je naterala kapitalističke zemlje da se podvrgnu smanjenju budžetskog deficita i obuzdavanju inflacije. Za istim receptom posegnule su i socijalističke zemlje. Međutim efekti su bili drugačiji. Kapitalističke zemlje su mogle odustati od javno finansirane mreže socijalne podrške koja je bila izgrađena u periodu *države blagostanja* a da ne izgubi svoju bit, kako materijalno – u smislu uže shvaćenog načina društvene reprodukcije – tako ni ideološki – u smislu legitimizacije samog sistema. To nije bio slučaj sa socijalističkim zemljama. Ukratko, socijalizam je, posegnuvši za recepturom štednje kao odgovora na ekonomsku krizu – što je značilo povećanu eksploataciju rada, drastičnu eroziju kvaliteta usluga javnih servisa, veliku neizvesnost – izgubio materijalnu bazu i legitimitet na kojem je bio izgrađen – socijalna sigurnost za sve.

Rekomunalizacija

Socijalizam je doživeo poraz, ali da li je privatizacija, dugoročno gledano, odnela pobedu? Teško je reći u ovom trenutku. Ali moramo primetiti da se nešto dramatično menja. Ako su 1980-e i 1990-e godine globalno gledano bile decenije *privatizacija*, možemo reći da danas živimo vreme *rekomunalizacija*. Istraživanja pokazuju da se u proteklih nekoliko godina odigralo 835 slučaja rekomunalizacije javnih servisa širom sveta, da je u taj proces uključeno više od 1 600 gradova u 45 zemalja. Iako još uvek dominira predstava privatnog sektora kao efikasnijeg, jeftinijeg, čak i modernijeg vida upravljanja preduzećima, talas rekomunalizacije kojem svedočimo pokazao je da zapravo javno upravljanje dovodi do smanjenja troškova, boljih uslova rada, podizanja kvaliteta usluga, kao i veće transparentnosti i odgovornosti administracije.

Pod rekomunalizacijom ovde razumemo povratak javnih servisa iz privatnog u javno vlasništvo. Još preciznije, pod rekomunalizacijom bismo smatrali vraćanje u javno vlasništvo, javnu upravu pod demokratskom kontrolom celih sistema javnih servisa koji su bili u potpunosti privatizovani ili predati na upravljanje privatnim kompanijama kroz sistem javno-privatnog partnerstva, ali i njihovih delova koji su autorsovani drugim stranama.

Efekti privatizacije su, kratkoročno gledano, primamljivi s obzirom na to da se, kao njihova posledica, određena svota novca slije u javni budžet i omogući širi manevarski prostor javnoj upravi. Danas je to jedan od glavnih argumenata da se i dalje gleda u pravcu privatizacije ili pak modela javno-privatnih partnerstava kao rešenja za deficite u javnom proračunu.

Ipak, privatizacijom se društvo odriče mogućnosti da upravlja određenom infrastrukturom, te mogućnosti da se odredi spram pitanja u čijem će se interesu određeni resursi koristiti. Ovo je posebno problematično u onoj sferi koju prepoznajemo kao *javno dobro* - dobra koja su neophodna za osnovnu reprodukciju svakog čoveka, te pristup njima mora biti garantovan svakome bez obzira na imovinski ili socijalni status - a koja privatizacijom prestaje biti podređena javnom interesu, već isključivo postaje predmet tržišne regulacije podređen interesu vlasnika da ostvari profit. Pretvaranje javnog dobra u robu kojom se trguje na tržištu (komodifikacija) znači da ona postaju ekskluzivna, odnosno pristupačna samo onim ljudima koji su u mogućnosti da plate njihovo korišćenje.

Ni javno vlasništvo samo po sebi ne garantuje izravno zadovoljenje javnog interesa. Verovatno najbolji primer jeste *novi javni menadžment* (New Pu-

blic Management) koji se isprva pojavio u Velikoj Britaniji. Cilj je bio da se organizacija rada u javnom sektoru uredi po ugledu na organizaciju rada u privatnim kompanijama. Efektivno to je značilo rezove u potrošnji, lošije uslove rada, imperativ ekonomske uspešnosti naspram kvaliteta i dostupnosti usluga ili proizvoda, kao i autsorsing, odnosno predavanje određenih delova sistema privatnim kompanijama od kojih se sada javno preduzeće ili ustanova otkupljuju usluge koje su ranije bile integralni deo njihovog poslovanja. I u ovom slučaju ekonomska efikasnost zasenila je socijalni aspekt javnih servisa.

Svesni smo da su u Srbiji javni servisi izrazito lošeg nivoa. Nedovoljno novca se ulaže pa je kvalitet usluga već decenijama u opadanju. Zabrana zapošljavanja u javnom sektoru ne pomaže tome da se stanje popravi. Štaviše, dodatno utiče na pad kvaliteta usluga, ali i radnih prava zaposlenih u javnim institucijama uzimajući u obzir da se potrebni kadrovi zapošljavaju putem ugovora o privremenim i povremenim poslovima što njihova radna mesta čini izrazito prekarnim. Ali to ne znači ni da će privatizacija doneti željeno stanje. Pogotovo u jednom siromašnom društvu kakvo je naše, privatizacija javnih servisa može doneti samo dalje isključivanje sa mreže socijalne podrške onih koji neće biti u mogućnosti da izravno plate potrebne usluge ili proizvode.

Voda i vodni resursi u Srbiji

Težina ekonomske situacije u kojoj se trenutno nalazimo, uvodi nas u nov i još neizvesniji problemski krug ukoliko joj pridodamo temu privatizacije i komodifikacije sektora vode.

Pravna regulacija vode kao javnog dobra uveliko je dovedena u pitanje novim Zakonom o vodama^[1] koji je doneo značajne promene u uređivanju ove oblasti. Prethodni Zakon o vodama je ovaj važan prirodni reurs definisao kao *dobro od opšteg interesa koje uživa posebnu zaštitu* dok je najnovijim zakonskim izmenama, voda normirana kao *prirodno bogatstvo* na kom je *moguće steći pravo korištenja i zakupa* što znači da privatna lica imaju pravo korištenja resursa vode u cilju sticanja profita. Ovakvim zakonskim okvirom "pravo vlasništva" nominalno i dalje ostaje u državnim rukama dok se faktički, komandna palica za upravljanje i raspolaganje ovim javnim dobrom predaje privatnom kapitalu. Država kroz pravne instrumente komo-

1 Sl. glasnik RS, br. 30/2010, 93/2012, 101/2016, 95/2018 i 95/2018 - dr. zakon.

difikuje vodne resurse i sisteme za snabdevanje vodom otvarajući mogućnost za privatno prisvajanje javnih dobara bez obzira na činjenicu da takve okolnosti potencijalno ugrožavaju pristup vodi velikoj većini ljudi. Samim tim, ovakva zakonska regulativa transcendovala je zakonitosti tržišta legitimišući despotizam privatnog kapitala i u alokaciji najvažnijeg prirodnog resursa.

Operacionalizacija gotovo svih mera ekonomske i razvojne politike danas je uveliko određena tržišnim mehanizmima čime se gotovo svi rezultati privređivanja društva sameravaju kriterijumima troškova, produktivnosti i ekonomske efikasnosti. Uloga i mesto koju tržišna regulacija sektora voda zauzima u viziji države jasno vidimo u planskom dokumentu kojim se utvrđuju dugoročni tokovi upravljanja vodnim resursima i koji predstavlja osnovnu strategiju promena u sektoru voda. U analizi ovog najvažnijeg dokumenta *Strategija upravljanja vodama na teritoriji Republike Srbije*^[2] jasno se podvlači zahtev za profitabilnošću ovog sektora. Kriterijum za uvođenje ekonomske cene vode, koja bi bila tri puta veća od sadašnje, pravda se obračunom poslovnih rashoda, troškovima saniranja i rekonstrukcije objekata kao i dobiti preduzeća koje obavlja delatnost snabdevanja vodom. Tako se pitanje najvažnijeg resursa za ispunjenje najbazičnijih ljudskih potreba posreduje putem racionalizacije cene koja će biti pristupačna samo onima koji mogu da plate tržišnu vrednost ovog dobra. Ovakva cenovna politika potpuno zanemaruje kontekst devastirane privrede i osiromašenih građana i građanki od kojih se sada očekuje da snose troškove razvojnih mogućnosti ovog zapuštenog sektora. Pored povećanja, u Strategiji se ističe i zahtev za istom cenom vode koju bi plaćala i fizička lica i privredni subjekti, izjednačivši tako obično stanovništvo sa najnižim platama u Evropi koje jedva da uspeva da plati račune komunalnih usluga i privatne kompanije koje ubirajući profit putem svojih delatnosti nesamerljivo više troše, a ujedno i neuporedivo više zagađuju vodno dobro. Na ovaj način, umesto dugoročno razvijene strategije sektora voda koja bi polazila od potreba ljudi, unapređenja i zaštite vodnih dobara, mnoga praktična ekonomska rešenja koja se nude kao paketi kratkog daha u svrhu profitne valorizacije doprinose dodatnoj eroziji socijalnih prava i padu životnog standarda građana i građanki.

Realizacija prava na pristup vodi uvodi nas u problematizaciju stanja u kom se trenutno nalazi postojeća komunalna infrastruktura. Objekti i prateća oprema za vodosnabdevanje zahtevaju rekonstrukciju, a vidljiv je i problem regionalnih dispariteta po pitanju nerešene, nepostojeće ili nedovoljno izgrađene infrastrukture u koju se još od vremena socijalizma maltene nije

2 Sl. glasnik RS, br. 3/2017.

ni ulagalo. Gubici vode, koji u Srbiji iznose oko 20%, najčešće su posledica starog vodovodnog sistema pri čemu kvarovi nastaju zbog starih i neodržanih cevi ili spojeva za vodu koji propuštaju. Pored toga što su stare, cevi bi morale biti zamenjene novim materijalom koje ne ugrožava ljudsko zdravlje. Tako je npr. u Beogradu oko 2 137 km ili 60% gradskog vodovoda sagrađeno od cementno-azbestnog materijala koji je u zemljama Evropske unije zabranjen još od 2005. godine. Loše stanje infrastrukture očituje se i u deficitarnoj opskrbljenosti stanovništva kanalizacionom mrežom i što je još važnije, nemarnim tretmanom otpadnih voda. Briga odvođenja i prečišćavanja otpadnih voda bi morala biti prioritetna mera države koja vodi računa o ljudskom zdravlju i zaštiti vodnih resursa. Naročito u urbanim naseljima, gde je koncentracija stanovništva daleko veća, mora postojati odgovarajuća infrastruktura opskrbljena tehničko-tehnološkom opremom koja sakuplja, obrađuje i prečišćava otpadne vode kako bi se sprečilo potencijalno zagađivanje životne sredine. Podaci koji nimalo nisu optimistični svedoče o tome da čak 30% stanovništva u gradovima nije snabdeveno kanalizacijom (što je slučaj i sa Beogradom) i da u Srbiji samo 9,8% opština vrši prečišćavanje, a od čega samo 4,3% opština tretira otpadne vode na efikasan način. Novi sistemi odvodnje još od vremena SFRJ nisu ni građeni, pa se usled očigledne deficitarnosti ove mreže, kanalizacija ispušta direktno u reke, kao što je to slučaj sa Beogradom gde su detektovani direktni izlivi zagađene vode u Dunav na 136 mesta, a u reku Savu registrovani su izlivi na 116 lokaliteta.

Poseban vid problema vezan je i za nedovoljnu zaštićenost izvorišta zbog čega se ugrožava pristup vodi bezbednoj za piće, a time i adekvatnim sanitarnim uslovima za očuvanje ovog važnog vodnog resursa. Divlje gradnje kao što je to slučaj npr. sa Savskim nasipom ugrožavaju sanitarnu zonu izvorišta odakle se građani i građanke Beograda snabdevaju vodom za piće. Još jedna uzurpacija beogradskog izvorišta vidljiva je u primeru Makiškog polja, lokalitetu gde se zbog realizacije izgradnje stambeno poslovnog kompleksa "Tesla grad" planira pomeranje granice zaštite ovog važnog izvorišta pijaće vode. Ovakvi i slični problemi rasprostranjeni su širom Srbije ilustrujući činjenicu da je zaštita izvora pijaće vode sistematski ignorisana tema od strane nadležnih institucija. Zapravo, pitanjem izvorišta se bave samo kada je potrebno obezbediti prostor za neometani upliv privatnog kapitala u ovaj sektor što se vidi u podatku da se čak trećina izvorišta vode u Srbiji koristi za plasman na tržište zbog čega se, kao posledica velikog iscrpljivanja u kratkom vremenskom periodu, ozbiljno dovodi u pitanje i njihov opstanak.

Loša zaštićenost izvorišta i nadeksploatacija podzemnih voda neki su od razloga zašto voda koju pijemo nije odgovarajućeg kvaliteta. Rezultati koje na godišnjem nivou objavljuje Institut za javno zdravlje Srbije "Dr Milan

Jovanović Batut" pokazuju da u ukupnoj količini ispitivane vode polovina kontrolisanih uzoraka nije fizičko-hemijski i mikrobiološki ispravna. Neka da je uzrok nekvalitetne vode za piće uslovljen i prirodnim karakteristikama podzemnih voda što je slučaj sa Vojvodinom. Podatak da u Vojvodini čak 653 160 ljudi upotrebljava kancerogenu vodu je zastrašujući. Zbog prisustva mnogo veće koncentracije arsena od dozvoljene kao i povećanog unosa drugih organskih materija koji zbog dezinfekcije hlorom takođe stvaraju kancerogena jedinjenja, životi ljudi koji žive na ovim područjima su ozbiljno dovedeni u pitanje. Koristeći vodu za piće, obavljanje lične higijene, kuvanje itd. u organizam se unose materije koje izazivaju različita oboljenja, a u prvom redu rak pluća, kože, bubrega kao i različite bolesti srca i devijacije krvnih sudova. Ono što je posebno zabrinjavajuće jeste činjenica da voda koju pijemo predstavlja veliku opasnost po ljudsko zdravlje i da nadležni organi do sada nisu našli za shodno da rešavaju ovaj gorući i vitalni problem sa vodom koji traje već decenijama. Umesto osiguravanja državnog novca za finansiranje projekata za prečišćavanje vode u ovim kritičnim podnebljima, krajnji domet njihove brige i krajnji cilj rešavanja ovog problema svodi se na proglašenje vode za piće neispravnom i pored toga što kupovina flaširane vode za piće za mnoge osiromašene građane i građanke nije realna opcija. Država se tako sve više izmešta iz uloge opskrbljivača osnovnih servisa dok paralelno otvara prostor za delovanje privatnog sektora u ovoj delatnosti. Primer gde je postrojenje za prečišćavanje vode izgrađeno privatnim investicijama je grad Zrenjanin koji već decenijama ne rešava problem filtracije vode koja sadrži i do 20 puta veću koncentraciju arsena od dozvoljene. Uprkos zakonskoj regulativi koja je zabranjivala privatnim licima da obavljaju posao snabdevanja grada pitkom vodom, fabrika je uz odobrenje Skupštine grada izgrađena 2017. godine. Ovo postrojenje nije dobilo dozvolu za rad Ministarstva zdravlja, uz naknadno „prisećanje“ lokalnih vlasti da privatni investitori nemaju zakonsko pravo da obavljaju ovu vrstu delatnosti. Lokalna vlast je isprva ponudila otkup ove fabrike (procenjena vrednost je iznosila 8 miliona evra) koji je prolongiran usled deficita gradskog budžeta zbog čega je ova privatna kompanija najavila tužbu. Privatna fabrika za prečišćavanje je krajem 2018. godine ipak legalizovana tako što je, na koncu, promenjena zakonska regulativa. Iako je postrojenje počelo sa radom, kvalitet vode i dalje nije odgovarajući, a građani i građanke Zrenjanina pored toga što neće točiti kvalitetnu vodu iz slavina svojih domova plaćaće znatno veću cenu "opravdanu" velikim troškovima privatnih investitora.

Ipak, postoje i vrlo efikasni primeri instalacija za prečišćavanje vode koji su bili inicirani od strane stručnih državnih institucija. Jedan takav slučaj je opština Kula koja je instalacijom jeftinog, a učinkovitog pilot projekta Instituta za hemiju, tehnologiju i metalurgiju (IHTM) iz Beograda uspela da za manju sumu novca (od 200 000 evra), najkomplicovaniju vodu u regionu

prečisti u izuzetno blagotvoran proizvod po ljudski organizam. Ovakav tip prečišćivača otklonio je alarmantne količine arsena i druge štetne organske materije dobivši vodu izuzetno visokog kvaliteta. Nažalost, ovaj projekat, ne samo što se ne primenjuje i po drugim mestima u Srbiji, gde je ovakva implementacija moguća, već je ostao mrtvo slovo na papiru i za opštinu Kula, jer nadležne instance nisu obezbedile novac za infrastrukturnu mrežu koja bi ovako prečišćenu vodu razvela u sva domaćinstva.

Da bi ironija bila veća, zahtev za unapređenjem postojeće infrastrukture sistema vodoopskrbe i odvodnje ne dolazi od strane upravljačkih struktura kao rezultat strateškog opredeljenja ka zaštiti životne sredine i vodnih resursa, već se stiče dojam da je bavljenje ovim pitanjem motivisano isključivo pristupnim pregovorima Srbije u EU. Za zatvaranje Poglavlja 27 koje pokriva domen životne sredine i klimatskih promena od Srbije se traži ulaganje od oko 15 milijardi evra što iznosi polovinu srpskog bruto domaćeg proizvoda (BDP). Upravljanje vodama i otpadom predstavljaju se kao najzahtjevnije oblasti Poglavlja 27 za koje je potrebno izdvojiti oko 6.4 milijarde evra. Ilustracije radi, zanimljiv je podatak da je do sada država Srbija za oblast zaštite životne sredine u celini izdvajala samo 0.6% državnog budžeta. Samim tim postavlja se pitanje na koji način će se obezbediti ova enormna količina finansijskih sredstava potrebna za dostizanje zadatih kriterijuma od strane EU. Nažalost, postoji opravdana bojazan da će nadležni organi umesto državnog investiranja u kanalizacione mreže i fabrike za prečišćavanje otpadnih voda, rešenje potražiti u potpunoj ili parcijalnoj privatizaciji ovog sektora, markirajući sferu vodoprivrednih usluga kao isplativo tržište.

Ovakav pristup sektoru voda je u skladu sa dominantnom političkom praksom prema javnom dobru i javnom sektoru generalno u okviru čega se privatizacija ističe kao univerzalni lek za sve probleme, a paradoksalno, i kao sredstvo za realizaciju javnog interesa. Zagovornici privatizacije preduzeća koja su u javnom vlasništvu kao jedan od glavnih argumenata iznose njihovu neefikasnost koja može da se prevladava njihovim prevođenjem u privatno vlasništvo ili aranžmanima privatno-javnih partnerstava. Posebno ističući finansijsku nedisciplinu, stvara se dodatni pritisak na javno komunalna preduzeća od kojih se traži tržišna orijentacija i pozitivno poslovanje. U takvim se uslovima privređivanja, javna preduzeća koja nominalno i nisu privatizovana, silom ekonomske nužde i komercijalne isplativosti moraju daleko više obraćati strani troškova i produktivnosti, a ne socijalnoj komponenti koju bi ova preduzeća koja proizvode javne usluge trebalo da sadrže. U tom smislu, potrebno je podvrgnuti kritici političke i ekonomske programe koji danas dominantno sprovode zagovarajući trend divljanja troškovnog i profitnog principa sa svim svojim negativnim implikacijama koju disciplina profita ima po obično stanovništvo.

Pravo na vodu

Očito je da su izabrani prioriteti, kao rezultat celokupne ekonomske i razvojne politike, proizveli ogroman broj loših posledica zbog čega je nužno preispitati postojeće ciljeve i planove razvoja kao i metode, odnosno, sredstva za njihovu realizaciju od strane odgovornih institucija koje se bave ovom oblašću. Iako je postojeća infrastruktura sistema vodosnabdevanja i odvodnje na izrazito niskom nivou, razvojne mogućnosti ovog sektora moraju biti daleko veće. No, da bi se uopšte moglo razgovarati na tim relacijama, potrebno je problematizovati pitanje javnih finansija u sferi uloge i mesta koje trenutno zauzimaju u sektoru voda. Država mora postati nosilac velikih održivih investicionih projekata bilo obnovom ili izgradnjom nove infrastrukture koja zadovoljava svojim kapacitetima. Potrebne su javne investicije za gradnju rezervoara i cevovoda, prečišćavanje, popravljavanje i održavanje, ali i redistribucija sredstava ka siromašnim krajevima u kojima je urgentno izgraditi nepostojeću infrastrukturu. Sredstvima iz budžeta treba obezbediti i uslove za neometano delovanje javno komunalnih preduzeća koja pružaju usluge od javnog interesa, ali i zaposlenima u ovom sektoru obezbediti što bolje radne uslove uz ukidanje agencijskog rada i ugovora o privremenim i povremenim poslovima. Fiskalna politika koja bi uključila progresivno oporezivanje, povećanje poreza na korporativnu dobit, naplata ekoloških taksi i mnoge druge mere mogla bi da obezbedi dovoljnu količinu novca kojim bi se ovakvi projekti finansirali. Potrebne su i drugačije vrste aranžmana koje podstiču javno-javna partnerstava i koja, nasuprot javno-privatnim partnerstvima, obuhvataju različite oblike saradnje na neprofitnoj osnovi između preduzeća koja obavljaju različite delatnosti u okviru javnog sektora. Po svojoj definiciji javno-javna partnerstva predstavljaju kooperaciju preduzeća javnog sektora sa sinergijskim efektima u kojoj se objedinjavaju resursi partnera. Cilj ovakve uspostave saradnje je u tome da se sredstva i znanja stave na raspolaganje javnom interesu i da se time ostvari doprinos infrastrukturnoj i uslužnoj ponudi javnog sektora.

Naravno da rezime, kada govorimo o razvojnoj politici sektora voda, mora da polazi pre svega od javnog oblika vlasništva koji eliminiše parcijalni interes i privilegovani položaj jednog dela društva nauštrb velike većine. Vodni resursi i javna dobra, generalno, moraju ostati u domenu javne svojine, jer je samo na taj način moguće određivati nerestriktivne uslove upotrebe za sve, ali i subvencionisane cene. U tom smislu, razvoj zakonskih odredbi morao bi se zasnivati na pomno definisanim zakonskim aktima kojima se voda reguliše kao javno dobro koje pripada svima i čija dostupnost mora biti bezuslovna čime bi se onemogućila privatizacija, javno-privatna partnerstva kao i koncesioniranje prirodnih resursa. Pravno regulisanje sektora vode

moralo bi definisati i stroge ekološke kriterijume koji garantuju adekvatnu kontrolu korištenja i zaštitu ovog resursa.

Kada se govori o konceptu upravljanja određenim resursom naročito kada je u pitanju kategorija javnog dobra kao što je voda, nužno je razvijati demokratski proces donošenja odluka. Step en učestvovanja građana i građanki u odlučivanju je veoma nizak, dok je percepcija o izgledima uticanja praktično zanemarljiva, jer većina ljudi danas ne vidi gotovo nikakvu mogućnost o sudelovanju u donošenju odluka. Ne ulazeći u problematizaciju apatije ogromnog broja ljudi, koja danas predstavlja izuzetno veliku teškoću za proces operacionalizacije demokratskog upravljanja, nužno je insistirati na razvoju ovakvih modela kako bi se zajednički interesi i ciljevi mogli prevoditi u konkretnu socijalnu zbilju. Forme decentralizovanog organizovanja i upravljanja prvenstveno treba shvatiti kao socijalno angažovane delatnosti okrenute prioritetnim problemima društva koje vodi računa o ljudskim potrebama, ali i o specifičnim potrebama određenih socijalnih skupina. Sprovođenje ovakvih modela koji ostvaraju pomenute zahteve podrazumeva pre svega svest ljudi o potrebi za promenom zbog čega je nužan proces informisanja građana i građanki o datim problemima, ali i o njihovim mogućnostima i pravima da učestvuju u procesu donošenja odluka. Idealnotipski, proces participacije bi trebalo da se decentralizuje do najnižih nivoa (poput mesnih zajednica) kako bi se zaista valorizovala raznolikost interesa i potreba ljudi koji žive na određenoj teritoriji.

Sa druge strane, međutim, kada govorimo o procesima upravljanja u sektoru voda, ne sme se zanemariti ni nivo makroekonomskog planiranja, za šta je nužna centralizovana koordinacija kao sfera odgovornosti na širem nivou određene zajednice. Ukoliko polazimo od ideje da nam je neophodno dugoročno planiranje koje bi omogućilo razvoj sektora voda na način koji će zadovoljiti sve potrebe korisnika i korisnica, viši nivoi vlasti moraju biti uključeni na način koji omogućava koordinisano sinergičko delovanje različitih aktera i nižih nivoa vlasti. Jedino ovakav okvir može garantovati princip koordinacije mikroperspektiva koje osluškuju potrebe društva od najnižih nivoa, a onda te informacije pretače u zajedničke ciljeve na bazi specifičnih interesa i odluka. U tom smislu, u jednu kompleksnu problematiku kao što je ova, koja pri tome ima apsolutnu važnost za živote ljudi i reprodukciju društva u celini, moramo konstantno uključivati makroperspektivu. Tretiranje raznih posledica kao što su zagađenje, oskudica vodom, finansiranje infrastrukture nikako se ne bi smelo prepuštati u potpunosti lokalnim zajednicama - pre svega imajući u vidu nejednako bogatstvo različitih lokalnih zajednica - već je nužna sistematska briga države koja nudi rešenja posvećena obezbeđivanju, očuvanju i razvoju javnih reursa. Koncept participativnog upravljanja podrazumevao bi i reformu javno komunalnih

preduzeća, koja bi kroz demokratizaciju upravnih i nadzornih odbora bila u mogućnosti da u proces donošenja odluka, pored zaposlenih, uključe i predstavnike/ce sindikata, udruženja građana kao i predstavnike/ce stručnih institucija za datu oblast. Ovako reformisana tela mogla bi predstavljati osnovne okvire u kojima je moguće razvijati demokratski proces donošenja odluka o ciljevima i delatnostima koja se tiču svih nas.

Pored navedenog, potrebno je sprovoditi i različite edukativne programe u cilju zaštite i unapređenja vodnih resursa kao i poboljšanja životne sredine generalno. Ovakav tip obrazovanja bi se odnosio i na organizovane napore da se šira javnost edukuje o ekologiji i zaštiti javnih dobara kako bi ona bila dostupna i budućim generacijama. U tom smislu, potrebni su nam drugačiji procesi učenja koji povećavaju znanje i svesnost o tome kako se voda obrađuje, kako dolazi do korisnika i korisnica, za šta se sve koristi i na koncu, kako se na demokratski način upravlja vodnim sistemom. Potrebno je više govoriti i o racionalnoj upotrebi vode koju treba razumeti i kao kolektivni zadatak kojim se od građana i građanki, nadležnih institucija, javnih službenika/ca, političara i javno komunalnih preduzeća traži da obavljaju određeni niz akcija koje obuhvataju i pametnu tehnologiju uz uvažavanje najboljih dostupnih tehnika, ali i adekvatno upravljanje. Tehnička rešenja mogu biti manjeg ili većeg obima, a država sa javnim sredstvima mora da bude na raspolaganju za primenu novih tehnologija koje predstavljaju najnaprednija dostignuća u ovoj oblasti. U ovo se ubraja i implementacija različitih mera koje bi bile usmerene ka izgradnji proizvodnih kapaciteta obnovljivih izvora energije kao što su npr. instalacije solarnih ploča na krovovima ili izgradnja cisterni u koje otiče kišnica koja bi se koristila u sekundarne svrhe kao tehnička voda. Sa druge strane, odabir vodokotlića koji koriste manje količine vode za ispiranje, mašine za pranje rublja i sudova koje imaju manju potrošnju vode, sanitarna oprema poput slavina i tuševa sa manjim izlaznim otvorima neke su od mera koja se tiču tehničke dimenzije uštede vode, a koja domaćinstva mogu primjenjivati u svakodnevnoj potrošnji pri odabiru odgovarajućih aparata i kućne opreme. Ovo, nažalost, danas podrazumeva teško dostižni standard građana i građanki koji u potrošačkim aspiracijama imaju mogućnost izbora kupovine ekoloških proizvoda.

Pravo na vodu i odgovarajuće sanitarne uslove kao ljudsko pravo moralo bi da predstavlja pravo svakog pojedinca i pojedinke na korištenje dovoljne količine kvalitetne i fizički dostupne vode za zadovoljavanje ličnih potreba. Ovde govorimo o fundamentalnim pravima. Rezolucija Ujedinjenih nacija 64/292, koja je usvojena 2010. godine, prepoznaje pravo na vodu kao suštinsko za uživanje svih drugih prava. Ovaj dokument definiše da voda mora biti obezbeđena ljudima u dovoljnoj količini, da ona mora biti bezbedna za korišćenje, fizički dostupna, ali i ekonomski pristupačna. Pravo na vodu, sa-

mim tim, podrazumeva i odgovornost države koja putem adekvatnih mera mora da ispuni najvažnije uslove za ostvarivanje ovog prava tako što bi osigurala zaštitu vode kao prirodnog resursa (zaustavila trend pogoršanja statusa podzemnih voda, zabranjivala zagađenja izvorišta, obezbedila adekvatan nivo prečišćavanja otpadnih voda, itd.). Neophodno je implementirati tehnologije za prečišćavanje pijaće vode i njene distribucije stanovništvu. Da bismo svi uživali pravo na vodu, na koncu, neophodno je garantovati određenu količinu besplatne vode po osobi na dnevnoj bazi kako bi ovo iznimno važno javno dobro zaista bilo dostupno svima bez obzira na imovinski status.

Borba za vodu je planetarna i po svemu sudeći samo će se rasplamsavati. Talas rekomunalizacija koji je zahvatio sektor voda poterao je privatne korporacije koje se bave distribucijom vode da potraže nova izvorišta za realizaciju svog profita. Možda bi brana rizicima od privatizacije mogao biti slovenački primer. Slovenija je u Ustav 2016. godine unela odredbu koja kaže da svako ima pravo na vodu za piće, da su vodni resursi javna dobra kojima upravlja država, te da se snabdevanje vodom za piće ima vršiti na neprofitnoj osnovi. Ove odredbe mogu biti inspiracija i za nas. Ali borbe se mogu i moraju voditi i na nižim nivoima zahtevom za demokratizacijom upravljanja javnim servisima, direktnijim uključivanjem u donošenje odluka građana, ali i sindikata, udruženja građana, naučne zajednice.

Mnogo posla je pred nama.

*** U tekstu su korišćeni sledeći izvori:

Juhaš, A., Vukša, T., Simović, V. i Marković, I. (2016). *Voda je zajedničko dobro - prilog za brobu protiv privatizacije vodosnabdevanja*. Beograd: Centar za politike emancipacije.

Ksirimoto, S., & Patitjean, O. (2017). *Reclaiming Public Services*. Amsterdam: Transnational Institute.

U tekstu su takođe korišćeni kao izvor i tekstovi koji su rezultat kolektivnog rada istraživačke grupe koju su činili: Jovana Timotijević, Zlatko Stevanović, Natalija Stojmenović, Aleksa Petković, Ana Vuković, Luka Petrović, Teodora Marković, Janko Stefanović, Lav Mrenović, Nemanja Pantović. Tekstovi su dostupni na web stranici Centra za politike emancipacije: <http://cpe.org.rs/voda-je-javno-dobro/>

Za više informacija o aktivnostima vezanim za pravo na vodu partite rad inicijative Pravo na vodu: www.facebook.com/pravonavodu
www.twitter.com/pravonavodu

Vladimir Simović

je sociolog. Član je Centra za politike emancipacije. Glavne sfere interesovanja i istraživačkog rada kojim se bavi su participativna demokratija, samoupravljanje, politike sećanja. Aktivno učestvuje u radu Levog samita Srbije, društvenog centra Oktobar i inicijative Pravo na vodu.

Tanja Vukša

je diplomirala sociologiju na Filozofskom fakultetu i završila je master studije na odsjeku Studije kulture i teorije roda na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Članica je Centra za politike emancipacije, društvenog centra Oktobar i Levog samita Srbije.

KA

Serija predavanja o

DRUGAČIJEM

novim gradskim politikama

GRADU

ARTIKULACIJA ZAJEDNIČKOG KROZ DIZAJN I TEHNOLOGIJU: JAVNI PROSTOR, TEHNOKRATIJA I KOMPJUTERSKI MODELI ZA PROMIŠLJANJE ZAJEDNIČKOG

Selena Savić

Dizajn i tehnologija prepliću se u različitim momentima i u različitim modelima političkog mišljenja i principa odlučivanja. Od autokratskog do horizontalnog odlučivanja zasnovanog na konsenzusu, dizajn i tehnologija reprodukuju principe sistema u kome su nastali. Postavlja se pitanje kako dizajn prostora i komunikacije oblikuje procese donošenja odluka u zajednici, kao i participaciju uopšte. U tekstu koji sledi, biće predstavljene tri ključne pozicije dizajnerske prakse koje određuju mogućnost i efikasnost participacije.

Dotaći ćemo se uloge arhitekta odnosno dizajnera, kao i različitih pristupa složenosti društveno-političkih procesa, naročito onih koji uključuju korišćenje informatičkih alata i tehnologija komunikacije. Ovi poslednji najčešće služe kao instrument za prikupljanje mišljenja građana i kao medij participacije.

Jačanje participacije implicira povlačenje dizajnera, arhitekta i stručnjaka uopšte sa glave stola, ali naglašava i kritičnu odgovornost svih aktera u procesu promišljanja zajedničkog. Danas sveprisutna diskretizacija stvarnosti (automatizovano uzimanje uzoraka svega, od kvaliteta vazduha do raspoloženja građana) otvara mogućnost da se ovi podaci koriste u svrhu odlučivanja i inspiriše mnoge tehnokratske predloge. Kakve politike proističu iz ovih praksi?

Dizajn: tri ekstremne pozicije

Prva pozicija koju možemo identifikovati u dizajnerskoj praksi, a koja je retko artikulisana u političkim programima upravnih tela koja je finansiraju, podrazumeva odsustvo svake participacije u dizajnu javnog prostora. Radi se o principu neprijatnog dizajna (Unpleasant Design), koji se javlja u brojnim oblicima na rubu javnog i privatnog prostora.^[1] Klasičan slučaj predstavlja upotreba šiljaka u cilju obeshrabrivanja beskućnika da tu provedu noć. Ne samo da su građani retko uključeni u odlučivanje o pribegavanju ovakvim merama, već je i sama suština ovakvog dizajna da onemogućuje svaku vrstu pregovora o upotrebi prostora koju svojim oblikom propisuje i uspostavlja.

Druga pozicija odnosi se na tehnokratske predloge i post-političko odlučivanje. Diskretizacija okruženja koju zahteva scenario pametnog grada (smart city) nosi sa sobom određeno razvodnjavanje moći u korist decentralizacije i transparentnosti (npr. *Open Data* pokret u evropskim gradovima i *OpenCity* portal za urbane podatke).^[2] Ipak, prebacivanje odgovornosti na tehničke sisteme nosi sa sobom dva nivoa rizika: predrasude usađene u tehnologije snimanja i odlučivanja, kao i umanjevanje odgovornosti – i samim tim učešća u promišljanju i odlučivanju o zajedničkoj budućnosti. Kako bismo mogli da razvijamo alate tako da sami donosimo bolje odluke?

Treća tačka u ovoj diskusiji pokušaćemo da odgovorimo na to pitanje. Razgovaraćemo o projektu "Igre za promišljanje zajedničkog" (Thinking Toys for Commoning), u okviru kojeg multidisciplinarni tim istražuje kako kombinovanje iskustava zajednica i eksperimentalnog pristupa kompjuterskim

1 Savičić, G., & Savić, S. (Eds.). (2013). *Unpleasant Design*. Belgrade: G.L.O.R.I.A.

2 Videti: European Data Portal (June 6, 2017). *Open Data in European cities*. Retrieved from www.europeandataportal.eu/en/highlights/open-data-european-cities; kao i web stranicu *OpenCity Urban Data Portal*, dostupnu na: <http://opencity.in/>

modelima može pomoći u razumevanju inače neintuitivnih i kompleksnih sistema stvaranja i korišćenja zajedničkih dobara. Da li i kako možemo da artikulišemo politiku zajedničkog u ovom kontekstu?

Neprijatni Dizajn

Neprijatni dizajn, odbrambena ili neprijateljska arhitektura je svaki namerno upotrebljeni oblik, objekat, intervencije u prostoru koji čini upotrebu tog prostora nemogućom za određenu grupu ljudi ili aktivnost. Najčešće srećemo intervencije i urbani mobilijar usmerene protiv beskućnika. Tu su klupe sa drškama za ruke, razne vrste bodljikavih ili neravnih površina (kamenje, kocke i slično), visoko-frekventni zvuk koji iritira tinejdžere, plavo svetlo koje smanjuje vidljivost vena i onemogućava upotrebu šprica. Neprijatni dizajn se manifestuje i na mnogim drugim nivoima, od uređenja izloga do čitavih ulica i krajeva grada, kao i kroz tehnološki omogućenu diskriminaciju.^[3]

Neprijatni dizajn nedavno je probudio interesovanje beogradske javnosti zahvaljujući slučaju izloga u Bulevaru Kralja Aleksandra, opisanog između ostalog i u tekstu u Politici.^[4] Prodavnica odeće Springfield u blizini autobuske stanice kod Resavske ulice osvanula je jednog dana "ukrašena" bodljama duž betonskog zidića ispred izloga. Ljudi su, za ukus uprave prodavnice, prečesto koristili ovaj zidić kao klupu, i oni su rešili da tome stanu na kraj. Javnost je burno reagovala, novine su izveštavale o slučaju i bodlje su ubrzo uklonjene. U Londonu, u junu 2014. godine postavljeni su isti takvi šiljci ispred ulaza u novoprojektovane stambene objekte. Javnost je odmah burno reagovala^[5] i ubrzo potom i tadašnji gradonačelnik Londona, Boris Džonson (Johnson), poznat po svojoj ulozi u Bregzitu, zahtevao je da se uklone. Šiljci u tom stambenom naselju su uklonjeni, a mnogobrojni

3 Ovde se primarno misli na kompjuterske sisteme koji služe automatskom uočavanju elemenata na slikama i video snimcima. Dešava se da ti sistemi nisu u stanju da prepoznaju lice osobe sa bojom kože koja je drugačija od bele; foto aparati koji sugerišu da je osoba Azijskog porekla „trepnula“ i slično. Granice tehnološki omogućene diskriminacije ovim nisu iscrpljene i mogu se proširiti na tehničku pismenost i pristup tehnologiji.

4 Vuković, A, i Mučibabić, D. (4. decembar, 2018). "Odbrambena arhitektura" protiv beskućnika. Dostupno na: <http://www.politika.rs/scc/clanak/417266/Odbrambena-arhitektura-protiv-beskućnika>

5 Slučaj je privukao pažnju prvo u društvenim medijima, a usledili su članci u Gardijanu, BBC News, Standard-u, Independent-u, itd. Videti, na primer, članak "Anti-homeless studs at London residential block prompt uproar", dostupan na web stranici Gardijana: <https://www.theguardian.com/society/2014/jun/07/anti-homeless-studs-london-block-uproar>

slični primeri i dan-danas se nalaze u javnom prostoru, pored njih svakodnevno prolazimo bez razmišljanja. Interestantno je kako ovi slučajevi bivaju ispraćeni u medijima i kako mobilišu populističke političke igrače. Koristeći pažnju javnosti, oni promovišu reakciju (uklanjanje šiljaka) kao sopstveni uspeh i time se afirmišu kao zaštitnici interesa naroda.

Koliko je uopšte legitimno postavljati ovakve vrste ograničenja u javnom prostoru? Možemo reći da je legitimno kada je na obodu privatnog, a dostupno javnosti – kategorija koju je Miodrag Mitrašinović nazvao PRO-PAST^[6] u knjizi o dizajnu i upotrebi prostora – kao što su zabavni parkovi i hibridni javni prostor. Primer izloga Springfield radnje i drugih komercijalnih površina ukazuje na isprepletanost privatnog i javnog u javnom prostoru, gde se dostupnost ne poklapa uvek sa odgovornošću i vlasništvom.

U Srbiji je prilično jasna podela zemljišta na javno i privatno tako da je lako utvrditi u kojoj meri oni koji postavljaju ovakve instalacije krše zakon ili običaje. U anglo-saksonskoj kulturi se sve češće javlja hibridni oblik vlasništva i upotrebe u kome je zemljište privatizovano ili rentirano od strane privatne kompanije.^[7] Ova kompanija prostor održava i obezbeđuje, ali i određuje pravila ponašanja. Stvari koje su izvan domena kriminalnih propisa, kao što je na primer nošenje kapuljače, mogu biti zabranjene. U isto vreme ovaj hibridni prostor je javno dostupan i namenjen javnosti – to su uglavnom komercijalne četvrti, ali mogu biti i čitave ulice ili blokovi.

Sa druge strane, ukoliko bi se desilo da opštinska ili gradska uprava donese odluku o postavljanju ovakve instalacije, postavilo bi se pitanje odgovornosti i podrške koju gradska vlast i njene institucije pružaju najsiromašnijima i ugroženima, ili npr. *problematičnoj* omladini. Međutim to gotovo nikada nije slučaj. Neprijatni dizajn cveta upravo u ovom međuprostoru, dostupnom javnosti, ali u privatnom vlasništvu, na inicijativu privatnih kompanija, a uz prećutnu saglasnost struktura vlasti.

Ono što je posebno interesantno u neprijatnom dizajnu u kontekstu ovog teksta je upravo ideja da dizajn može imati toliku moć da se može koristiti kao "oružje" protiv neprikladnog ponašanja. Takav dizajn, kada je dobro sproveden, umanjuje potrebu za održavanjem i nadgledanjem prostora i imovine grada, kao i privatnih lica. Urbani dizajn postaje

6 Mitrašinović, M. (2006). *Total Landscape, Theme Parks, Public Space*. Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate.

7 U veoma interesantnom pregledu ovih praksi, Ana Minton dokumentuje principe i ukazuje na uobičajene posledice ovog trenda. Videti: Minton, A. (2009). *Ground Control: Fear and Happiness in the Twenty-First-Century City*. London; New York: Penguin Books.

neka vrsta "agenta pristojnosti" u javnom prostoru.

Baš u tome leži problem ovog pristupa - kada nije potrebno održavati i nadgledati, onda su i pravila ponašanja na neki način zacrtana u samom dizajnu i obliku prostora, te nije moguće pregovarati, menjati, prisvajati, biti neposlušan. Građanima ne ostaje ništa nego da poslušno prate instrukcije koje im šalju klupe i lampe.

Tehnokratski grad i njegova kritika

Kada pričamo o tehnologiji i dizajnu, trebalo bi da se dotaknemo danas sveprisutnog trenda u upravljanju, naime dizajnu informatičkih sistema za nadzor i predviđanje društvenih kretanja u svrhu optimizacije upravljanja i odlučivanja. U *pametnim* kućama uređaje, grejanje i osvetljenje podešavaju sofisticirani algoritmi. Oni odlučuju o normalnom i optimalnom, preporučuju muziku za kuvanje i čitanje, sve na osnovu mnoštva podataka prikupljenih kako sa društvenih mreža, tako od korisnika virtuelnih asistenata (Echo i Alexa, Siri, Cortana, itd.). U *pametnom* gradu, podaci o kretanju trotoarima, upotrebi javnog prevoza i raznim društvenim faktorima (zaposlenost, obrazovanje) treniraju algoritme koji informišu odluke o planiranju i uređenju prostora. Koje linije gradskog prevoza treba pojačati, gde bi trebalo da se nalazi novi most ili pasarela, koji pravac treba da ima prioritet na semaforu? Sve su ovo odluke koje se moraju doneti uprkos konfliktnim mišljenjima i interesima, te ih je bolje poveriti nekom neutralnom sistemu čiji se autoritet bazira upravo na podacima o svakodnevnom ponašanju svih građana. Umesto političkog promišljanja, tehnologije predviđanja i odlučivanja naslućuju mogućnost konflikta pre nego što do njega dođe.

Prema tehnokratskom odlučivanju

Arhitektura ili revolucija, pisao je Le Korbizije (Le Corbusier) u svom revolucionarnom opusu. U knjizi "Ka pravoj arhitekturi", on opisuje radikalne promene koje je industrijalizacija donela gotovo svim domenima života, izuzev stanovanju.^[8] Društveni problemi proizlaze iz toga kakve su nam zgrade, a pitanje je kako ćemo ih rešiti - arhitekturom ili revolucijom? U suštini, Le Korbizije predlaže arhitekturu, koju smatra nekom

⁸ Le Korbizije. (2015). *Ka Pravoj Arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga [orig. 1923].

vrstom prostorne tehnologije, alternativom političkim nemirima, pa čak i samom zauzimanju stava i političkom delovanju. Pravom arhitekturom revolucija može biti izbegnuta.

Pedesetak godina po objavljivanju Le Korbizijeovog radikalnog predloga, čitava nacionalna ekonomija jedne južnoameričke zemlje postala je predmetom precizno dizajniranog kibernetičkog sistema za donošenje odluka u decentralizovanom ekonomskom planiranju. Soba Sajbersin (Cybersyn) predstavljala je fizički interfejs sa kompleksnim sistemom komunikacije, simulacije i povratne sprege informacija. Ovo tehničko rešenje bilo je osmišljeno sa ciljem optimizacije čileanske ekonomije, ali i uspostavljanja određene vrste pravednosti koju nosi odlučivanje bazirano na podacima o produktivnosti i kompjuterski proračunatim projekcijama razvoja.

Kibernetička vizija ustupila je mesto onome što danas zovemo *pametnim gradom* (smart city). Amsterdam, Rio de Žaneiro, Barselona, Kopenhagen i Dablin neki su od istaknutih igrača ovog pokreta koji za cilj ima efikasnije i pravednije odlučivanje o razvoju i upotrebi javnih struktura i infrastruktura u gradu. Velike investicije u infrastrukturu i sisteme za procesiranje podataka, kao i u sisteme za interakciju sa građanima, opravdane su očekivanjem pozitivnih efekata na gradsku svakodnevicu - optimizaciju saobraćaja, odnošenja otpada, upotrebe vode, osvetljenja, itd.

Mnogi od ovih projekata podrazumevaju intenzivnu saradnju privatnog i javnog sektora, a u prikupljanju podataka često se oslanjaju na aktivnu ili pasivnu participaciju građana. Zbog toga je promišljanje zaštite privatnosti veoma važna stavka svakog projekta *pametnog* grada. Pa ipak, ne samo da je privatnost građana često kompromitovana (ovo možemo da uočimo na primeru masivnih onlajn platformi kao što je Facebook), već je njihovo učešće u odlučivanju uvek predodređeno interesom samih platformi.

Kritika tehnokratskog pristupa: post-političko odlučivanje

Termin *data-driven* (zasnovano na podacima), često u upotrebi u kontekstu *mašinske učenja* (machine learning) i *nauke o podacima* (data science), implicira da se odluke donose na osnovu uvida stečenih procesiranjem velikog broja podataka. Očekivanje pravednosti i prikladnosti ovakvih odluka bazira se na činjenici da su podaci mnogobrojni, da tako na gomili nisu vezani ni za koga lično i da predstavljaju prilično objektivnu sliku fenomena na koji se odnose – bilo u kontekstu društvenog preseka, bilo da se radi o klimatskim podacima.

Glasovi kritike, pak, insistiraju da su samo prikupljanje podataka, kao i algoritmi koji ih procesiraju uvek pristrasni.^[9] U tom smislu, ono što je *data-driven* je uvek pre toga *investment-driven* (zasnovano na interesu investicije). Profit se akumulira i koncentriše u sferama biznisa koji se bave menadžmentom gradskih infrastruktura, u kome građani eventualno imaju priliku da uživaju zato što sve odlično funkcioniše. Participacija se svodi na glasanje o unapred određenim mogućnostima i deljenje podataka o sebi sa mnogobrojnim sistemima nadzora.

Iako je zamka tehnokratskog razmišljanja prilično jasna iz prethodno rečenog, mnogi su tehnokratski predlozi i dalje na snazi. Kako možemo ponuditi alternative, naročito u kontekstu zajedničkog? Na nedavno održanom panelu u Briselu,^[10] predstavljeno je nekoliko pravaca koji promišljaju odgovor na ovo pitanje. Zajedničko ovim predlozima je da ističu koncept konsenzusa i disenzusa, neformalnosti u arhitekturi, uloge persone arhitekta, odlučujućeg faktora izgrađenog prostora, kao i strategije *planiranja baziranog na podacima* (data-driven planning) odnosno *pejzažu podataka* (datascape).

Pol Holmkvist (Paul Holmquist) predlaže teatar kao princip dizajna disenzusa i kao model društvene proizvodnje prostora (evocirajući teorije Lefevra i Marksa).^[11] On vidi protest kao performativno ispoljavanje ljudi u javnom prostoru kojim oni isti zauzimaju i pridobijaju. Dizajn je, prema Holmkvistu, pre-politički zbog toga što dizajn u principu propisuje i isključuje. Disenzus prema tome podrazumeva odupiranje i okupiranje, preuzimanje i kritiku – aktivnosti koje su izvodljive uprkos tehnokratiji na vlasti.

Planiranje bazirano na *pejzažu podataka* je koncept društva koje je organizovano oko saglasnosti. Kroz studiju slučaja jednog dela Amsterdama (Circular Buiksloterham), istraživač sa švajcarskog Federalnog Tehničkog Instituta u Lozani (EPFL), Peter Ortner ističe važnost konsenzusa za tehnokratski pristup planiranju. Prikupljanje podataka

9 Sve brojnija i glasnjija kritika algoritmičkog odlučivanja dolazi iz humanističkih krugova, kao na primer rad AI Now Instituta (videti: https://ainowinstitute.org/AI_Now_2018_Report.pdf), ali i od strane eksperata iz polja nauke o podacima, npr. O'Neil, C. (2016). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. New York: Crown.

10 Panel "City, Civility and Post-Political. Models of Freedom and Conflict" održan je u okviru simpozijuma *Scaffolds. Open Encounters with Society, Art and Architecture. International Symposium*, od 22. do 23. novembra 2018. godine.

11 Holmquist, P. (2019). *Between Making and Acting: The Inherent Ambivalence of Arendtian Architectural Theory*. In *The Figure of Knowledge: Conditioning Architectural Theory*. Leuven: Leuven University Press.

podrazumeva saglasnost onih koji mere o tome šta i kako će se meriti.

Iako tehnokratski scenario (za razliku od neprijatnog dizajna) uspešno odgovara na problem autokratskog odlučivanja u smislu uključivanja aktera i objektivizacije samog procesa, prebacivanje odgovornosti na informatičke alate isključuje političko promišljanje i planiranje. Kako bismo mogli da razvijemo informatičke alate tako da sami donosimo bolje odluke? Treća tačka u ovoj diskusiji pokušaće da odgovori na to pitanje.

Igre za promišljanje zajedničkog

Projekat "Igre za promišljanje zajedničkog" (Thinking Toys for Commoning) okuplja multidisciplinarni tim na institutu za Eksperimentalni Dizajn i Medije (IXDM) u Bazelu, koji istražuje kako kombinovanje iskustava zajednica i eksperimentalnog pristupa kompjuterskim modelima može pomoći razumevanju inače neintuitivnih i kompleksnih sistema stvaranja i korišćenja zajedničkih dobara.

Pored istraživača, u projektu učestvuju i stanari triju švajcarskih stambenih zadruga: NeNA1 iz Ciriha, LeNa iz Bazela i Varmbehli (Warmbächli) iz Berna. Karakteristično je za ove inicijative da su deo šireg pokreta Nojštart Švajc (Neustart Schweiz), koji promovise organizaciju stanovanja i života uopšte prema principima održivosti i ekonomske nezavisnosti.

Ovaj pokret posebno se oslanja na ideje iznete u knjizi "Bolo'bolo". U pitanju je utopijski roman u kome autor Hans Vidmer (Hans Widmer) pod pseudonomimom P.M. predlaže i opisuje transformaciju društva iz sadašnje, rastom opsednute ekonomije u decentralizovanu mrežu "komšiluka" koju čine male ljudske zajednice (ne veće od 500 ljudi) i čija je privreda organizovana kao potpuno održiva i nezavisna.^[12] *Bolo*-i predstavljaju zajednice koje su okupljene oko *nime*, odnosno zajedničkih vrednosti i interesovanja, kulture, stila života. Svi moraju da proizvedu dovoljno hrane i alata za potrebe zajednice, ali neki više vole da uzgajaju, a neki da čitaju – prema tome svakodnevice u jednom *bolo*-u izgleda radikalno drugačije nego u nekom drugom. Agrikultura (kodu) i fabrikultura (sibi) obezbeđuju zajednicama sve što je neophodno za život, a potreba za razmenom je minimalna, manifestuje se kroz poklone i sporazume između zajednica, kao i kroz zajednički rezervoar dobara (mafa). Pojedinci dobrovoljno doprinose zajednici. Zajednička dobra se ravnopravno raspoređuju prema

12 P. M. (1983). *Bolo'bolo*. Zürich: Verlag Paranoia City.

potrebi. Autor je do detalja razradio 27 koncepata koji opisuju planetarni sistem života, razmene, pa čak i konflikta u transformisanom društvu.

Sa polaznom tačkom u ovoj utopiji, bazelski projekat istražuje konkretne manifestacije odlučivanja i samoorganizovanja malih stambenih kooperativa, sa posebnim interesovanjem za ulogu tehnologije i medija u ovim procesima. Radionice sa članovima stambenih kooperativa su ključni metod u prikupljanju informacija za kasnije razvijanje kompjuterskih modela, ali i za razumevanje unutrašnjih dinamika i konflikta u zajednici. Aktivnosti karakteristične za radionice su diskusija u vidu okruglog stola, hands-on ko-dizajn scenarija i modela, rad u manjim grupama i tako u krug.

Prvi kompjuterski model razvijen u okviru projekta bavi se razmenom po modelu trampe i raspodelom individualnih doprinosa zajednici. Ovaj model služi kao polazna tačka u razvoju igre kroz koju se može posmatrati i spekulirati o pravičnosti, zadovoljstvu i transparentnosti. Da li i kako možemo da artikulišemo politiku zajedničkog u ovom kontekstu?

Inspirisani diskusijama sa radionica, a uz korišćenje tehnike *Agent Based Model-ing-a*, u kome "agenti" - pojedinci u zajednici - bivaju pozvani da urade neki od poslova neophodnih za održavanje zajedničkih prostori-ja (kuvanje, čišćenje, administracija, itd.), istraživači su artikulisali neke pretpostavke o ponašanju pojedinaca i uneli u interaktivni model zajednice. Ključna pitanja na koja model traži odgovor tiču se percepcije pravednosti, kao i efikasnosti funkcionisanja zajednice kada je podela poslova ovako uređena, a individualni doprinos nagrađen pravom na vreme za razonodu. Pravednost je definisana na individualnom nivou, kao odnos između stresa i mogućnosti za razonodu; na nivou zajednice, pravednost se očitava kao mera u kojoj su svi zadaci obavljeni, a pojedinci zadovoljni to jest osećaju pravednost. U modelu, veći broj agenata (između 10 i 500) radi na zajedničkim poslovima. Agenti imaju različite osobine, na osnovu kojih se mogu podeliti na četiri tipa: *radoznali*, *perfekcionista*, *kapitalista* i *"geniesser"*.^[13] Ključne razlike između ovih tipova agenata vezane su za način na koji odlučuju da prihvate zadatak ili ne, kao i kako koriste slobodno vreme – odmah po obavljenom zadatku ili akumuliraju slobodno vreme da bi ga koristili kasnije. *Radoznali agenti* teže uvek novim izazovima i radije prihvataju zadatak koji dugo nisu obavljali; *perfekcionista* pak više vole da se bave uvek istim zadatkom, čije obavljanje dovode do sa-

13 Najbliži prevod termina "geniesser" je "ljubitelj zadovoljstva", označava osobu čiji je prioritet uživanje u životu i radu, pre nego da akumulira znanje, veštine ili neku vrstu kapitala (vreme za odmor i razonodu).

vršenstva. *Kapitalisti* prihvataju svaki zadatak i pronalaze zadovoljstvo u akumulaciji vremena za odmor, koje retko koriste. Četvrti tip, *geniesser*-i rado prihvataju svaki zadatak, jer ih posle čeka odmor, koji smesta koriste i zato su najmanje izloženi stresu. Kompletna dokumentacija ovog modela, napisanog u *javascript*-u slobodno je dostupna na *github*^[14] platformi i svako je može preuzeti, testirati i menjati.

Posmatranje modela kao simulacije omogućava neke preliminarne uvide. Kada su sva četiri tipa ravnopravno zastupljena, dešava se uvek isto: stres svih agenata raste, dok stres onih koje smo nazvali kapitalistima ostaje na relativno niskom nivou. Nasuprot tome, u društvu sačinjenom isključivo od *geniesser*-a, stres ostaje tipično na jako niskom nivou. Ovo možemo da protumačimo kao neku vrstu preporuke za kompoziciju društva ili načina ponašanja u zajednici koja deli resurse i koja se oslanja na dobrovoljni doprinos članova. Kada su svi skloni uživanju u slobodnom vremenu po obavljenom zadatku, zajednica nije u stresu, a pravednost je na visokom nivou. Očekuje se još ovakvih uvida kroz prikupljanje interesantnih slučajeva koji signaliziraju neke obrasce ponašanja u modelu, odnosno zajednici.

Kao što stoji u naslovu projekta, cilj ovog projekta je razvijanje modela i igara za promišljanje zajedničkog. Eksperimentalna dizajn praksa obuhvata dizajn i razvoj kompjuterskog modela, ali i dizajn radionica, dizajn igre, kao i njene dokumentacije. Na svim ovim nivoima, problematizuje se način na koji se dizajn odnosi na složenost (u najširem smislu ove reči). Prethodno opisani *agent-based model* služi kao neka vrsta objekta u igri, kao crna kutija koja problematizuje tehnokratsko odlučivanje ili kao suština *nime* jednog *bolo*-a. U ovoj igri, igrači mogu da preuzmu ulogu agenata u sistemu i da radnjama u realnom vremenu (mućkanje perlica, listanje knjige i slično) utiču na obavljanje zadataka u virtuelnoj zajednici.

"Igre za promišljanje zajedničkog" stoga ne predstavljaju napor u pravcu dizajniranja alata koji zamenjuju ili nadograđuju odlučivanje. Radije, cilj je razvijanje alata koji omogućavaju posmatranje, analizu i spekulaciju o procesu odlučivanja i funkcionisanju kako imaginarne, tako i konkretne zajednice. Rad na modelu je prilika da se pretpostavke o mehanizmima i odnosima unutar zajednice učine eksplicitnim, te da se iste kasnije i provere kroz simulaciju i igru. Ideja nije replikacija stvarnosti u modelu, već istraživanje nekih konkretnih aspekata zajedničkog stanovanja i preispitivanje datosti i pretpostavki koje možemo imati u vezi sa funkcionisanjem

14 Kod i dokumentacija modela dostupni su na: https://github.com/commoningtoys/Iris_Model

zajednice. Još je važnije, kada pričamo o eksplicitnosti, naglasiti istraživanje mogućnosti za uključivanje pojedinaca iz konkretnih zajednica koje saraduju na projektu u proces ko-dizajna modela i igre, tako da oni mogu da preuzmu ove alate i ovaj proces za svrhu koju zajednica može smatrati poželjnom.

Alternativa i participacija, uprkos determinizmu

Neprijatni dizajn je artikulacija principa ne-participacije. On određuje mogućnosti upotrebe javnog ili zajedničkog prostora ostavljajući minimum prostora za pregovaranje ili odlučivanje. Dizajn se koristi kao “oružje” protiv onoga što se smatra neprikladnim i nepoželjnim. Urbani dizajn kao “agent pristojnosti” predstavlja neku vrstu skulpture autokratskog odlučivanja. Uspešno sredstvo za suzbijanje ovog trenda jeste mobilizacija javnog mnjenja i masovnih medija ponekad imaju efekta. Ipak, ovakvi slučajevi su pre izuzetak nego pravilo, a njihov uspeh nepredvidiv, pre nego sistematičan.

Post-političko sugeriše da odlučivanje u vreme rastućeg otuđenja od politike podrazumeva iskorenjivanje konflikta u korist liberalne ideologije. Tehnokratija zamenjuje autokratiju transformišući politiku u apparatus automatizovanog merenja, snimanja i organizacije. Tendencija da se odlučivanje prenese na informatičke tehnologije (upotreba masovnih podataka, mašinskog učenja i veštačke inteligencije) sugeriše u tom istom duhu smanjenje ili čak potpuno otklanjanje odgovornosti ljudi kao stručnjaka i donosilaca odluka – oni u ovom scenariju još imaju smisla samo kao dizajneri tehnokratskih alata ili kao izvor podataka. U isto vreme, pravednost ovih tehnologija se ne dovodi u pitanje. Saglasnost oko toga šta je normalno, šta merimo, koje *parametre pejzaža* podataka uzimamo u obzir podrazumeva se u tehnokratskom scenariju, ali nije predmet političke debate u tehnokratiji. Građani učestvuju tako što svoju svakodnevicu izlažu sistemima praćenja, njihove navike informišu buduće odluke. Zauzvrat, oni mogu uvek da izraze neslaganje kroz benigni protest, ili kako Holmkvist sugeriše, teatar.

Kada se okrenemo samo-organizovanim zajednicama koje vrednuju zajedničko odlučivanje i participaciju, teško možemo da uočimo njihov efekat na globalne procese političkog promišljanja. Ipak, narativ kao što je *Bolo'bolo*, a koji ima planetarnu dimenziju, pokazuje da je moguće razmišljati o održivosti i zajedničkim resursima na ovom nivou, na netotalitarn način. Da bi bio planetaran pokret, *Bolo'bolo* ne zahteva uspostavljanje

novih odnosa odjednom, već postepeno, i njegova realizacija je uvek kompletna već u okviru svake bolo jedinice.

Izazovi apsolutno horizontalne strukture odlučivanja reprodukuju se u svim aspektima zajedničkog života. Istražujući dobrovoljni doprinos u radu kao jedan od ovih aspekata, “Igre za promišljanje zajedničkog” postavljaju pitanje mere i načina na koji nove tehnologije, kao što su kompjuterski modeli ili komunikacioni sistemi mogu biti ne samo od koristi već i u srži tehnologije zajedničkog. Kako možemo kreirati i razvijati algoritme i informatičke alate kao zajedničke, u svrhu političkog promišljanja i donošenja odluka u okviru zajednice? Pored posebne pažnje usmerene prema dostupnosti informacija (npr. javno deljenje koda simulacije), prvi korak je preispitivanje pravednosti, poverenja i deljenja zajedničkih resursa uz pomoć eksplicitnih i jasno dokumentovanih apstraktnih modela, koji se mogu razviti u alate kako za istraživače, tako i za zajednicu.

Selena Savić

istražuje načine na koje savremene informacione tehnologije i tehnike komunikacije oblikuju i transformišu arhitektonsku misao. Doktorirala je na zajedničkom programu Lozanskog Federalnog Instituta Tehnologije (EPFL) i Tehničkog Instituta u Lisabonu (IST), završila osnovne studije na Arhitektonskom Fakultetu u Beogradu i master iz medija dizajna na Piet Zwart Institutu u Roterdamu. Trenutno radi kao naučni saradnik na Institutu za Eksperimentalni Dizajn i Medije (IXDM, FHNW) u Bazelu, i saraduje sa odsekom za Teoriju arhitekture i Filozofiju tehnike na Tehničkom Univerzitetu u Beču.

KA

Serija predavanja o

DRUGAČIJEM

novim gradskim politikama

GRADU

BIOPOLITIKE ISKLJUČIVANJA IZ PRAVA NA GRAD

Olivera Nikolić Kia

Neposredni povod da budem pozvana da predložim temu i govorim u okviru projekta “Ka drugačijem gradu” bio je 200. jubilarni broj časopisa *Beton*. On je proizveo štampanu izložbu “Uzemljenje,” koju su uredili i kurirali Aleksandra Sekulić i Dejan Vasić, mišljenu kao poziv za pokret iz *lebdenja* ka *uzemljenju*, ka simboličkom Muzeju revolucije kao deteritorijalizovanoj, nestabilnoj instituciji koja bi nadomestila institucije koje su u socijalizmu bile centri proizvodnje i čuvanja znanja.^[1] Kratki film “Temelji revolucije,” čiji smo autori Vladimir Opsenica i ja, bio je predstavljen među ostalim radovima u okviru ovog konteksta, a prikazan je i kao uvod u predavanje u Centru za kulturnu dekontaminaciju.

Imanentno sâmom procesu rada na filmu bilo je i pitanje reprezentacije i prisustva/odsustva protagonista (trideset ljudi, sakupljača sekundarnih sirovina, živelo je u podzemlju temelja neizgrađenog Muzeja revolucije, u parku između SIV-a i tržnog centra Ušće) iz postprodukcijских rituala, sticanja simboličkog kapitala u korist umetnika, problema objektivizacije, eksploatacije, etičnosti, pitanja da li postojanje takvog filma nešto zapravo menja itd. Budući da je okvir ovog predavanja mogućnost drugačijeg grada, odlučila sam da se bavim mapiranjem višestrukih isključivanja iz *Prava na grad* sa posebnim osvrtom na isključivanje iz sâmih borbi za to pravo.

Lako je bilo anticipirati da će događaj na kome se, u formatu *ex cathedra* predavanja, govori o isključenju onih sa najmanje moći, reprodukovati upravo ovo isključenje, jer to ne bi bio nikakav izuzetak, već ponavljanje

1 Izdanje “Uzemljenje” dostupno je u elektronskom obliku na: www.elektrobeton.net/wp-content/uploads/2018/10/Beton-200.pdf

ovakvih praksi. Da do ovoga ne bi došlo, bilo bi potrebno mnogo više od “inkluzivnog projekta” i obezbeđivanja pukog fizičkog prisustva “pogodnih” predstavnika neke manjine. Zbog toga je bilo važno konstatovati ovu prazninu, koja nije nastala zato što su neka mesta upražnjena, već zbog toga što su ona uvek/već popunjena, nama “koji već znamo”. Iako prekarani, uvek isti imaju moć da sakupljaju i proizvode znanje. Ova ponavljana odsustva se ogleđaju i u geografijama prostora/učionica, njihovoj adresi, unutrašnjim hijerarhijama, dijaloškim formatima i svemu onom što je odveć poznato i neupitno, bez rizika da se oseti ili iskaže nemoć da se napravi *rAzlika*.^[2] *Razlika* koja bi išla u pravcu bivanja zajedno, ka politikama prijateljstva, bez da se dođe do simboličkog ili ekonomskog kapitala ili da oni budu uslov da se privilegovana i deprivilegovana tela mešaju, menjaju, uranjaju, preoblikuju u neposrednoj uzajamnosti. I da bude jasno, ovo nije kritika već *samokritika* koja nam je neophodna. Važno je analizirati etnografiju sopstvenog događaja, govoriti o sebi da bi se pomerilo s mesta, istupilo iz samodovoljnosti, pristupilo *Drugosti* premeštanjem. I da to ne bude odozgo. Šta ponavljamo, šta propuštamo i čega ima previše, šta nedostaje i ko fali, ko nije pozvan da učestvuje u društvenom životu? A ako je takvo stanje među nama koje sebe vidimo kao borkinje za društvene promene, šta se događa tamo još dalje, daleko od očiju, daleko od srca?

Izvesna tela su odsutna iz gradova kao centara društvenosti i prostora političnosti. Tako je romsko naselje, koje je uvek/već u polju segregacije, sa fizičkim ogradama ili bez njih, mesto koje se ne doživljava kao deo grada ili kvart, iako može da ima i ima ulice (premda bez imena i adrese, bez kućnog broja), trgove, kuće sa dvorištima i svoj socijalni život i tegobne oblike preživljavanja. Ne dešava se da neko (recimo neki belac ili belkinja) zaluta u romsko naselje i zapita: “Izvinite, kako da dođemo do tržnog centra Delta u Beogradu?”, a još manje da dođe u šetnju ili u posetu ili uspostavi intenzivniji kontakt na bilo koji način. Mogući izuzetak došao bi kao odgovor na krizu, kao oblik solidarnosti privremenog karaktera, ali i kao obračun sa državom koja je postala neprijatelj, kao u primerima sakrivanja naselja bilbordima za vreme Univerzijade 2009. godine. Izgleda da ova vrsta logora i izolacije nije dovoljna, već je potrebno produbiti onemogućavanje zajedničkosti, time što će se ovi stanovnici, Romi ili migranti, izmestiti potpuno iz grada na daleku, što dalju periferiju Beograda i drugih gradova, u kontejnere, u šumu, na parking, tako da ne samo da su nedostupniji, čak i kada bi neko pokušao da do njih dođe, nego je i sam grad još manje dostupan onima koji su prisilno premešteni.

2 Videti: Delez, Ž. (2009). *Razlika i ponavljanje*. Beograd: Fedon [orig. 1968].

Kada se neko nalazi u stanju višestruke deprivilegovanosti, mehanizmi nasilja udaraju još jače, u vidu bagerizacije/džentrifikacije/sanitacije, kojom se u službi krupnog kapitala proturaju dihotomije poput čisto/prljavo ili zdravo/bolesno i ulazi se u polje biopolitike, u okviru koje je migrant i Rom viđen kao zaražen, kužan, prljav, odvratn, kao onaj koga treba držati u karantinu zvanom kamp, detencijski ili prihvatni centar, na farmama na kojima rade za minimalne nadnice, u neprihvatljivim uslovima, pod budnim okom nadzornika, što dalje od grada i lokalnog stanovništva. Kampovi su mesta na kojima se proizvodi i toleriše nasilje.

Nisu barake bez prozora, vode i struje, iza sada već zatvorene železničke stanice u Beogradu, u kojima je preživljavalo dve hiljade izbeglica, srušene u zimu 2017/18, kada je temperatura dostizala minus dvadeset. Ove ruine progresa srušene su u maju, ali ne da bi se umanjila patnja ljudi, već radi vladajuće elite i njihovih prolećnih građevinskih radova. Dokumentovano je i zapamćeno kako lica pod punom deratizacijskom opremom prskaju promptno insekticidima unutrašnjost baraka pred rušenje, dok su ljudi još unutra i sakupljaju svoje stvari, a predstavnik - ne zna se čega - cinično objašnjava onima koji protestuju: "Čistimo, čistimo ceo Beograd." Jedinim zadatkom Komesarijata protiv izbeglica, tokom nesnosno hladne zime, bio je ranjutarnje brojanje glava dok ljudi još spavaju, dok je više glava značilo i više para koje se nenamenski troše. Sprega sa krupnim kapitalom je nesumnjivo prisutna u humanitarizmu, delu ekonomske mašine, te u pružanju pomoći koje se pretvara u robu, a nad primaocem uspostavlja odnos moći - gospodar/rob. Humanitarizam postaje i deo procesa sekurizacije i menadžmenta, administracije migracija, gde su migranti viđeni i predstavljeni kao opasnost, bilo da je to u tržišnoj utakmici ili na tržištu rada, ili kao teroristi, seksualni predatori, prenosioci bolesti ili oni koji ugrožavaju kulturni identitet, tzv. evropske vrednosti, gde je hidžab veća pretnja od celokupne industrije i trgovine oružjem. Redovno kršenje Evropske konvencije o ljudskim pravima, člana 33., Ženevske konvencije o izbeglicama, od strane istih struktura koje su ove konvencije i donele, ogleda se u direktnom nanošenju telesnih povreda, prebijanjima, mučenjima, pljačkama i uništavanju imovine, uskraćivanju hrane, vode i drugih osnovnih potreba izbeglicama koje su ušle u određene zemlje sa nametom da zatraže azil. Po zakonu, oni imaju pravo da pristupe proceduri za dobijanje azila i zatraže međunarodnu zaštitu. Nakon premlaćivanja, redovno se dešavaju *push back*-ovi (prisilni sistematski ilegalni povratci u prethodnju zemlju, koje najčešće sprovodi policija),^[3] na unutrašnjim ili spoljašnjim granicama Evropske Unije. Ovo nasilje se dešava unutar šireg

3 Videti vebsajt na kome se dokumentuju ovakvi slučajevi: <https://pback2017.com/>

konteksta evropskog režima granica, rastućih ksenofobnih politika, militarizacije, sekuratizacije i mera zastrašivanja.

Dakle, prvi korak oduzimanja prava je blokiranje migranata u trećim zemlja i *outsourcing* granica, zatim blokiranje kretanja unutar Evropske unije, među zemljama, kao i u sâmoj zemlji. Ako se jedan migrant premesti iz jedne zemlje u drugu, to se odražava na njegov kredibilitet u postupku, a sve je veća tendencija smeštanja migranata u izolovane, udaljene kampove u koje se može ući samo uz posebne dozvole i to ispred neke organizacije, a ne kao prijateljica ili zainteresovana građanka. U Evropi i van nje, mnogi kampovi imaju rešetke na prozorima i bodljikavu žicu, a policija koristi električne pendreke daleko od očiju javnosti.

Područje mogućeg se neprekidno menja, kako se nasilje povećava. Od retorike gostoprimstva kratak je put do nadziranja, onemogućavanja, torture, kao i kriminalizacije aktivista koji pokušavaju da rade monitoring ili pružaju podršku u borbi za slobodu kretanja. U Arizoni su na zatvorsku kaznu od pola godine osuđeni ljudi koji su, da putnici ka zidovima i preko zidova ne bi umirali od žeđi, ostavljali vodu na migrantskoj ruti u pustinji. *Bolje je da budu mrtvi nego da nas iznutra kvare* - poruka je tog i takvog suda. Od izbeglice do ilegalnog imigranta se dolazi administrativnim odlukama, zbog kojih je do ponoći državljanin neke zemlje izbeglica, a od ponoći to više nije, iako se stanje na terenu nije promenilo, a ratovi i prisilne mobilizacije i dalje traju. Pod velom borbe protiv krijumčara ljudima sprovodi se i pooštrava represija. Troše se milijarde za snabdevanje tehnologijama za čuvanje granica, helikoptere, termo kamere. Prisutni su svi oblici usporavanja, odvajanja, selekcije, a društveni, politički i ekonomski prostor namenjen migrantima se smanjuje. Svi će postati deportabilni, a oni koji ostaju, borave u prostorima bezakonja.

Karl Šmit (Carl Schmitt) definiše suverena kao onog koji ima moć da uvede vanredno stanje, da suspenduje zakone.^[4] Način na koji su migranti tretirani, brutalno prebijani i smešteni u prostore za koje bi bio eufemizam reći da liče na logore, potvrđuje Agambenovu tezu o modernoj državi kao globalnom logoru.^[5] On je u modernoj politici video stvarnost vanrednog stanja gde ono od izuzetka postaje pravilo, a diktatura zauzima mesto demokratije. Agamben smatra da je vanredno stanje neprekidno prisutno, da je na delu totalitarizam i da je biopolitika počela sa odvajanjem privatnog od javnog, sa početkom zapadne civilizacije, isključivanjem/izuzimanjem/odeljivanjem od nečega čemu se pripada, a to isključivanje uključuje

4 Videti: Agamben, G. (2005). *State of Exception*. Chicago: University of Chicago press.

5 *Ibid.*

je goli život. Dakle, kada je na delu taj izuzetak od zakona, kada je na delu vanredno stanje uključuje se goli život koji je odvojen od svoje forme, on se proizvodi kao politički element isključivanjem iz politike. Kampovi/logori i desetine hiljada udavljenih na Mediteranu predstavljaju biopolitičke paradigme današnjice, a istorija će pokazati da li će se ponoviti narativ o tome kako *nismo znali*. Žica nije samo tu da spreči ljude da uđu nego i da izađu, a mere koje se primenjuju protiv migranata veoma lako mogu biti upotrebljene protiv lokalnih građana tako da su lokalne borbe neodvojive od pitanja migracija. Državno nasilje tako utiče na sve.

Prema Agambenu,^[6] osnovni pojmovi politike nisu proizvodnja i delanje (rad) već nedelatnost i upotreba, ali ne u onom utilitarnom smislu, već kao što je grčki glagol *chrestai* dobijao značenje u zavisnosti od reči koja stoji pored njega kao objekat. Na primer, *chrestai logoi*, koristiti jezik, značilo je govoriti, a *chresthai gynaiki*, doslovno, koristiti ženu, značilo je imati seksualni odnos sa ženom. Ova etimologija je bitna kako bi se razumeo smisao ovog medijskog glagola, glagola koji objašnjava radnju koja se ne prenosi sa subjekta na objekat, već se nalazi u subjektu, jednako kao i u objektu i izražava odnos, relaciju sa samim sobom koju dobijamo kada ulazimo u odnos sa nekim drugim. Iz ovoga se izvodi transformacija ontologije pojma *subjekat*, koji se ne konstituiše kroz korišćenje objekta, već kroz odnos sa njim - kroz relaciju. Etički i politički subjekti se konstituišu upotrebom (koja nije utilitarna), svedočeći o odlikama koje tela primaju u relaciji sa drugim telima. Čini se da su ove postavke na tragu zaokreta u teoriji, tzv. *afektivnog preokreta* (affective turn), kojim se preispituje kapacitet tela da ulaze u odnos sa drugim telima i uplovi u mogućnost kulturne, ekonomske i političke transformacije. Prema Sari Ahmed, kulturne politike emocija kreiraju *Drugost* i proizvode društvene veze koje proizvode retoriku nacije, međusobnim ujednačavanjem tela unutar zajednice, a marginalizujući druga tela.^[7]

Uvodeći pojam *nedelatnosti* Agamben želi da oduzme primarnost koju u levičarskoj tradiciji zauzimaju proizvodnja i rad, ali pojam nije mišljen u smislu obustavljanja rada, već rada koji se ne doživljava kao rad i njegova predstava bi bila karnevalska gozba za vreme koje je suspendovana produktivna delatnost koja bi u sebi sadržala funkciju korisnosti. Zbog toga karneval sadrži destitutivni element,^[8] a postojeće norme prestaju da važe. Sluga postaje kralj, stvari se krađu od trgovaca i zanatlija, da bi

6 Agamben, G. (29. januar 2018). Šta je destitutivna moć. Dostupno na: <http://rizom.rs/2018/01/29/ta-je-destitutivna-moc-dordo-agamben/>

7 Ahmed, S. (2004). *Cultural Politics of Emotion*. Abingdon, UK: Routledge.

8 Za razliku od onog što konstituiše, uspostavlja, destitutivni element demontira, dekonstruiše.

bile poklonjene deci. Agamben daje i primer plesa kao delovanja tela čiji pokreti nemaju utilitarnu vrednost prelaska sa tačke A na tačku B, već predstavljaju eksperimentalne gestove. Tako večni karneval, kao paradigma nedelatnosti, može da postane model političkog.

Kao i Žak Kamat (Jacques Camatte),^[9] Agamben u revolucijama i pobunama koje se ne vode na svom terenu, već na terenu kapitala, vidi konstitutivnu moć koja donosi nove zakone i sa kojom se lako upada u ponavljanje, jer ne dolazi do promene u odnosima. Takve borbe nas dovode u usamljeničku poziciju, jer su potrebe daleko veće od dometa. Veoma često izlazimo iz zone komfora, rizikujući svoju udobnost koja se može održavati kroz rituale svakodnevnice, a to radimo recimo odlaskom na proteste, borbama za javne prostore, zaboravljajući da mehanizmi isključenja nastavljaju da rade, a simbolički red ostaje netaknut. U suštini smo poslušni - reprodukujemo iste odnose i interpelirani smo u obraćanje državi i njenim praznim zgradama, stajanjem ispred kordona, zurenjem u kordone policije. Protestanti se ne okreću jedni *prema* drugima, već, eventualno, jedni *protiv* drugih.

Protest, iako ponekad neophodan, kao prvi odgovor na nepravdu, reaktivan je i sprečava nas da mislimo i izumevamo politike ljubavi, oblike sreće kojima se zakoni zauvek odlažu i gde tanatopolitike^[10] više ne bi bile moguće. U *nedelatnoj delatnosti* rad se ne doživljava kao rad već kao neprekinuta transgresija. Važno je ne upasti u lažne dihotomije između novog i starog, jer novo može vrlo brzo da se uspostavi kao ono što je već bilo. Da li su perspektive feminizacije politike i intersekcionalnost na tragu uspostavljanja *rAzlike*, ka prestanku proizvodnje neprijatelja i antagonizama, kulturom uzajamnosti i nege, ka zajedničkosti, ili se ovim pristupima obnavljaju hijerarhije? Potreban nam je i autokriticizam protiv reprodukcije segregacije između aktivista i migranata kao i preispitivanje dominacije u donošenju odluka. Sa jedne strane imamo ekskluzivnost na strani aktivista, a sa druge postoji infantilizacija migranata i izbegavanje da i oni budu podložni kritici. *Patronizujemo sa obzirom*.

Pravo na grad nije institucionalno pravo, već se radi o pravu na društveni život. Potrebno je stvarati mobilna zajednička dobra (commons), ne samo kada je reč o resursima, već samu *zajedničkost*, pojam koji se odnosi na stvaranje socijalnih veza, samo-organizovanih zajednica koje su otvorene za pridošlice. Ovo nam je potrebno kako bismo izmenili diskurs u koji ih

9 Kamat, Ž. (2003) Protiv pripitomljavanja. Dostupno na: <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/jacques-camatte-protiv-pripitomljavanja> [orig. 1973]

10 Tanatopolitike predstavljaju različite oblike upotrebe smrti u političke svrhe.

sistem gura da uvek ostaju izolovani došljaci. Zašto su ljudi više želeli da budu u neuslovnim barakama bez vode i struje na minus dvadeset, nego u kampovima van grada u kojima dobijaju nejestivu hranu, zabranjeno im je da sami kuvaju i ograničeno im je pravo kretanja? "Nećemo hranu, nećemo vodu, hoćemo da se slobodno krećemo. Nismo životinje, mi smo ljudi." Treba pomenuti da i integracija depolitizuje, zbog toga što aktere smešta u isto kapitalističko polje koje nema potencijal da dekonstruiše sistem ili da iz njega iskorači. Borba za osnovne potrebe je baza borbe protiv rasizma.

Migranti, Romi i drugi izopštenici u karantinima, na prvoj su liniji mogućnosti uspostavljanja prekoračenja zazornosti/jeze koju osećamo kada stupamo na teritoriju nemogućeg prijateljstva. Ovom nemislivom izmeštanju, bez uslova, bez mesta i bez stvari nije potreban rad niti proizvodnja, već bivanje. "Prijateljstvo je zajedničko deljenje (su-deljenje), što prethodi svakom deljenju, jer je ono što ima da se podeli sama činjenica postojanja, sam život. I upravo ovo deljenje, bez predmeta, ovo originalno deljenje osećanja sa nekim, to je ono što čini politiku."^[11]

Olja Nikolić Kia

je nezavisna umetnica, performerka i aktivistkinja, članica umetničko-aktivističkih kolektiva ARTEQ i 3a3or. Polje njenog delovanja uključuje inicijative u vezi sa okupacijama javnih prostora, queer i disability teoriju, diskurse tela i telesne tehnike u teoriji i praksi, a posebno ontologiju konstrukcije tela, seksualnost i biopolitike. Aktivno je uključena u podršku migrantima u okviru samo-organizovanih kolektiva koji okupljaju migrante i internacionalne aktiviste.

11 Agamben, G. (2016). Prijatelj sam, dakle postojim. Dostupno na: <https://hiperboreja.blogspot.com/2016/08/prijatelj-sam-dakle-postojim-oro-agamben.html>

ON HIDDEN POWERS^[1]

Dubravka Sekulić

Things are often not what they seem to be. The first off-the-cuff conclusion about some phenomena more often than not hinders understanding. Bertolt Brecht, when staging his plays, used a banner that read “Glottz Nicht so Romantisch!”^[2] as a reminder to the spectators to use the play to trigger a rational reflection and critical view, and avoid emotional identification; to not be seduced by form. Today, when the “economic system has traditionally reduced the architect (the planner as environmental designer) to the role providing culturally acceptable rationalisations for projects whose form and use have already been determined by real-estate speculation,”^[3] Brecht’s demand seems even more relevant outside of theatre, especially to the matters regarding the built environment, a smaller portion of which is better known as Architecture, a bit larger as architecture, and the rest as something that exists, yet falls into the cracks of classifications.

The “iceberg houses” of Kensington and Chelsea neighbourhoods are good examples. The strict planning regulation controls and limits the expansion of homes on the ground. “For the super-rich looking to increase their square footage, there is one loophole though: digging down. There is no limit to the basement floors a house can have. This has led to ‘iceberg homes’ with multiple basement floors that house private gyms, cinemas, servant quarters, car collections. Whatever you please; just no windows.”^[4] Thus, viewed from the outside, the houses give the impression that nothing has changed, no value added, despite the heavy machinery used for the transformation.

The impact of certain laws and regulations on the built environment often comes as an afterthought. The overhanging submersion of the ground levels of many streets on Manhattan into perpetual darkness due to the addition of more than 10 new skyscrapers — mostly luxurious housing for the super-rich,

1 This text was originally published as part of the book: Rumpfhuber, A. (Ed.). (2017). *Into the Great Wide Open*. DPR Barcelona.

2 English translation: “Don’t stare so romantically!”

3 Goodman, R. (1972). *After the Planners*. London: Penguin Books, 133.

4 Cormier, B. (2014). How to deal with Law. In *Volume 38*. Amsterdam: Archis, 63.

which gave the area the nickname “billionaire mile” — is a by-product of low property taxes for non-residents. Like ingots in windowless vaults, stacks of apartments are there to store wealth. Yet, just as with the iceberg houses, the physical appearance is often misleading and “elaborate costumes and stylistic affectations are often treated as the window dressing for a product that supposedly achieves neutrality by operating as a revenue envelope.”^[5] Fortunately for investigators of the built environment, there are places where there is not such as strong demand for the aesthetic sophistication that would hide the coarser aspects of the shady interplay between the law and form. These places offer a rupture that enables us to see what elegant form otherwise obfuscates, that of course, if the observers are not lured into thinking that the crude form symbolises democratisation. Belgrade is one of those places where built forms are often not what they seem to be at first sight, and where the first interpretation is often a misleading one. Set on the periphery of both Europe and global capital, it offers an opportunity to understand the uneasy interplay between laws and regulations in shaping the built environment and society at large.

The case of roof extensions in Belgrade

When, in the mid 1990s, two houses appeared seemingly overnight, built on the top of the flat roof of a modernist housing unit from the mid 1960s, the professional circles of architects and urban planners were outraged. The houses were seen as a highly symbolic blow in the battle they were waging against what they named the “virus of illegal construction” and the sign that this practice had moved from the fringes to the most prominent locations in the city. They called for the demolition of these, what they had thought were, illegally-built structures and issued a ‘declaration’ against the roof extensions. However, the demolition was not legally possible as, despite their apparent illegal image, the houses had necessary permits, and when the owners of the houses built a wall to protect them from the views, the outrage slowly dissolved. A few years later, the rumour of another case of elaborate roof extensions — in which four or five floors were systematically added to most of the existing one-storey-high residential buildings in the Belgrade neighbourhood of Karaburma — reached the centre and professional circles. Once again, these extensions screamed *Illegality!*, *No permits!*. Bureaucratically, the situation was not so simple, and while probably not entirely legal, but they were definitely not illegal. Most of the professional community failed to look past

---

5 Easterling, K. (2005). *Enduring Innocence: Global Architecture and Its Political Masquerades*. Cambridge, MA: MIT Press, 3.

the form of these extensions and to see them for what they were, a symptom and the product of the much deeper transformation of the legal, regulatory, and property system that was happening for over a decade at the time.

From social property to private property

After a crippling crisis in the 1980s, exacerbated by the so-called Structural Adjustment Program of the International Monetary Fund (IMF), and just before it fell apart during the wars, Yugoslavia abandoned socialism and commenced an aggressive restoration of capitalism. All the links that had bound the official construction of housing space to the economic, social, political, and legal framework of a self-managed socialism were now abandoned.

Before the housing system had time to adapt to this post-socialist condition, the wars broke out. The privatisation of housing property formerly owned by the society was a virulent moment within this development, together with the ensuing implosion of the construction industry and the nascent housing market. The attitude towards living space changed from societal - though it was never entirely clear what this meant - to a more private form, so from *ours* to just *mine*. This shift is the most obvious in the Law on Housing Relations from 1990: “Working people and citizens will meet their personal and family housing needs with their own resources, with regard to the construction, purchase, and lease of their apartments”.^[6] The principle of solidarity, which was the core of all housing legislation from 1945-1986, was abandoned in favour of individual responsibility. This altered attitude was reflected almost immediately in the collective housing façades, as various conversions were carried out. Balconies were walled up and transformed into living or storage space, and windows were changed in an effort to customise the modernist housing estates to the needs of new owners.

Privatisation, according to Boris Groys, *should not, however, be understood as simply a transition that leads (back) from a society without private property to a society with private property. Ultimately, privatisation proves to be just as much an artificial political construct as nationalisation had been. Privatisation as a (re)introduction of private property does not, therefore, lead back to nature — to natural law. [...] Rather, a political decision was made to switch from building up communism to building up capitalism, and to that end (in complete harmony with classical Marxism) to*

---

6 Article 2 of the Law on Housing Relations, *Official Gazette of the Socialist Republic of Serbia* 12/1990.

produce artificially a class of private property owners who would become the principal protagonists of this process. Thus there was no return to the market as a 'state of nature' but rather a revelation of the highly artificial character of the market itself.^[7]

People who had permanent tenancy rights to the apartment they inhabited were given the opportunity to buy it at an adjusted price. More than ninety percent of the people concerned embraced that opportunity. This was the end of the legally-guaranteed right to housing. Those who needed a space to live in now had to find it on the market. But there was a severe problem: at the beginning of the 1990s, there was barely any official housing market; the country's large construction companies — accustomed to building huge housing complexes — had not yet restructured to build for this fundamentally different type of market. Yet the demand for new housing space was as high as ever, especially in Belgrade, as a result of the influx of refugees from Croatia and Bosnia-Herzegovina. Due to the absence of sufficient market supply, makeshift building without a permit became the alternative. At first, new illegal buildings began to appear on the margins of the city, but slowly they made their way closer to the centre. Meanwhile in the centre, another permit-free process began: that of roof extensions on top of already existing block units. Because of their high visibility, roof extensions became the symbol of disregard of official building regulations.

When attitude becomes a norm: legalisation and embedded implementation

The Republic of Serbia (at the time together with the Republic of Montenegro part of the Federal Republic of Yugoslavia), began in 1995 to deal officially with this overwhelming number of illegal extensions in order to sort out the precarious legal position of a large number of owners. Two laws were passed — the Law on Maintenance of Buildings (1995), which regulated the procedure of building roof extensions, and the Law on the Special Conditions of Construction, or Usage Permit for a Specific Object (1997), intended to give some order to the increasingly chaotic field of illegal constructions.

However, both of these laws achieved exactly the opposite of what was officially intended. Instead of preventing further illegal construction, they in fact created procedures that would allow illegal extensions to become legal. Thus

---

7 Groys, B. (2008). Privatizations, or Artificial Paradises of Post-Communism. In *Art Power*. Cambridge: MIT Press, 165–172.

an extralegal area was created, which allowed much more speculation; and while illegal construction officially diminished, the number of extralegal construction activities grew. So instead of diminishing the number of additional roof extensions, the Law on Maintenance of Buildings enabled investors to speculate and to build even more extensions. Fairly soon, all attics and flat roofs in the centre of Belgrade were *reserved*, thus suddenly extensions were no longer modest additions of a single room or an additional flat for a large family living below, but superstructures adding several floors at once, providing an important profit for investors.

Moreover, the 1997 law, originally passed to stop the vicious circle of illegal building once and for all, actually pushed this type of construction into overdrive, as it introduced the retroactive issuing of permits, thereby awarding legality to already existing building structures. Belgrade's municipalities became authorized by this law to implement and partially regulate the process of legalisation. One of the necessary steps that authorities had to take before the deadline for registration for legalisation was to make a survey of what was actually built on the respective ground, in order to check whether the constructions in question had in fact been built before the expiration of the deadline. This procedure had a enormous effect: as the deadline approached, construction boomed. Once the deadline had expired, building processes came to a temporary standstill after which the pace of illegal construction would slowly accelerate again. While this development supposedly came as a surprise in 1997, subsequent officials had in fact no excuse for repeating the same questionable procedure in 2003 and 2009 — and just recently in 2013, when again an announcement was made that all recent constructions would be legalised. By 2003, the planners had already realised that illegality and grey areas within legislation are not to be discussed as the core of the problem, noting in the so-called Master Plan of Belgrade:

“The semi-legal construction of housing was created as a result of the deliberate institutional support for the construction of housing built without proper documentation. In many cases, constructions were based on a variety of documents that were part of the documentation necessary to acquire construction permits, but were not complete. In fact, it is very likely that most of the buildings marked as illegal actually belong to this category.”^[8]

However, planners and officials failed to notice that the law, by refraining from differentiating between what was built in order to make profit on the one hand, or in order to fulfil essential needs on the other hand, had in fact

---

8 *Master Plan of Belgrade 2021* made by the Urban Planning Institute of Belgrade in 2003.

played an infectious role in the acceleration of the construction market. Various cunning strategies for extralegal building were developed with regard to new constructions as well as to the existing building stock. The extensions of the so-called Russian Pavilions⁹ can be viewed as the site where this oscillation between legal, illegal, and extralegal was taken to the extreme — in the aftermath of which a whole set of clandestine strategies were developed to then be implemented later on. The new norm was an invisible embedded extralegality in which each development was partly determined by negotiations with the respective authority in charge. Dominant factors in the context of this embedded loophole were situational criteria and the leverage investors gained by cooperating with the authorities, be it through political connections, economic pressure, personal ties, or corruption. One thing was certain: the practice of extralegal protocols was limited to an exclusive circle of investors with sufficient power. Gone were the days when extralegal activities were practiced equally by those hunting for profit and those searching for lifelines. In fact, the new tacit norm was to embed extralegal construction within almost every legal project. From then onward, new projects would be designed slightly larger than allowed by urban planners, and two sets of drawings would be made: one for the permit, the other one for the building site. The extent of the aberration would be arranged informally with certain members of municipality: the larger the envisaged aberration, the higher the rank of the negotiating party within the administrative hierarchy had to be. Premises, usually the ones below the roof and parts of the last floor, which in the plans submitted in order to obtain a construction permit, were usually noted as spaces for common use or equipment, were sold on the market as regular flats. Buyers of other flats in the building would have to sign a contract allowing the buyer of the flat in the extralegal space to transform the auxiliary space into a residential unit. The premises in question were usually never completed, thus there was no refurbishment needed. Since refurbishment took place only on paper, the developer could avoid paying taxes on the extralegal unit.

---

9 The so-called Russian Pavilions are a housing estate in the workers' neighbourhood of Karaburma in Belgrade. Originally built in the aftermath of World War II, it was the first housing project completed in socialist Belgrade in the period between 1947 and 1949. Ironically, built before the General Plan of Belgrade was passed in 1951, its construction did not follow the official municipal development plans and can thus be regarded as an extralegal act *avant la lettre*. Each pavilion consisted of four apartments and was built as a semi-prefabricated construction. After 1990, the holders of tenant rights privatised their apartments and continued to live in a calm neighbourhood tucked away from the city centre, although still in its vicinity. Finally, in 2001, a group of four investors began to extend the pavilions one by one, in some cases adding up to six stories. When the whole operation was stopped in 2005, 63 out of 90 pavilions had been extended, thereby permanently changing the atmosphere and living conditions in the entire neighbourhood.

The extralegal as a political act

The post-millennial marriage of extralegal and neoliberal urban policies became an empowerment model of developer-led urbanism. The developer would act, and then the city council would legitimise these actions, using the omnipresent claim that capital needs to flow and that self-managed socialism needs to be forgotten. Even today this strategy has still not been given up. Projects are only then scaled down to the designated legal code, if the extralegal design fails to get approval. What is at stake here is public space as such, since extralegal procedures as a rule entail that common space and public good are sacrificed.

What ostensibly had started as a process of empowering citizens by offering them direct intervention in the process of housing production ironically had the opposite effect, once the adjunct juridical framework was settled. But while we can discuss the undeniable democratic potential of such informal procedures, labelling all extralegal processes as democratic, just because they have structural similarities, has indeed a dangerously blurring effect. The example of Belgrade shows how the supposed democratisation soon turned into the empowerment of a small number of individuals who started using it as a tricky tool of dispossession and personal enrichment. The guise of democratisation can be thought about in direct relation to one of the strengths of the value system inherited from Yugoslavia, which did have the capacity to sustain a certain level of *spatial egoism*, while still keeping the overall control of the process; a process that considers society as a whole, and not only individual interests. As the political system dissolved, so did the democratic potential of the citizens' extralegal actions. But the people's individual actions in order to care for their basic needs were in fact never the main issue. The problem rather was that the state acted with the intention to regulate an extralegal field, but in essence replaced the actions of common people with the systematic actions of investors. This was achieved by atomising the issues of illegal development, trying to create a legal status for each constructed unit, without considering the entire system to which all those units somehow belonged. This made it possible to draft laws that do not account for the substantial difference between aberrations of a few square metres and those of some hundred or thousand square metres, and no difference between built-for-profit and built-for-zoë either.¹⁰

---

10 In his book "Homo Sacer", Giorgio Agamben introduces the differentiation between zoë and bios, following their original meaning in Ancient Greek, where both words mean *life*. The term *zoë* refers to the *bare* life or "living common to all living beings," whereas the term *bios* refers to "the form or way of living proper to an individual or a group" (Agamben, G. (1998). *Homo Sacer*. Stanford: Stanford UP, 1).

However promising the heterotopic developments in the urban fabric of Belgrade seemed to be at the end of the 1990s — inspiring the STEALTH.unlimited to describe Belgrade as a “trembling ground on which the rules for producing urban substance and the logic for preserving urban vitality are constantly reinvented”^[11] — it is still questionable whether these developments veritably had the potential to reinvent the city since, according to David Harvey, “re-inventing the city inevitably depends upon the exercise of a collective power over the processes of urbanisation,”^[12] whereas in Belgrade the multiplicity of individual actions, no matter how self-initiated and bottom-up they were, never became a collective power.

Therefore it is dangerous to glorify these roof extensions perched on top of modernist buildings by regarding them as a result of democratisation, because the systemic processes accompanying their creation have unfortunately not led to the political emancipation of those who built them. The multitude of private builders never became a political subject capable of pursuing their own interests and of negotiating rules in their favour. Moreover, the strategies they had initially employed subsequently led to the political empowerment of capitalists; thus it was the interests and position of the latter that finally became embedded into the code of law.

What does this mean for the role of architects? As many of them seemed to prefer a largely apolitical understanding of their *métier*, they did not understand that in order to position themselves as relevant actors, it is necessary for them to rediscover the political dimension of their profession. Due to their negation of the contemporary moment, it was not only the profession that lost solid grounding; because of their failing to respond to the urgent problem of the diminishing social substance in our cities, society as a whole also faced a major loss. But would architects have been capable of intervening at all? Can they achieve more than acting as mere stylists for real-estate speculation? To borrow from Antonio Gramsci, “the crisis consists precisely in the fact that the old is dying, and the new cannot be born.”^[13] The rupture created by extralegal building activities in Belgrade in the 1990s and in the 2000s, gave us a brief glimpse of where the new could be born. At the negotiating table of architects and urbanists, where investors and capital owners have their positions, entrenched in the logic of growth, and where the city and state officials are, at best, blackmailed to stimulate growth by deregulating the laws, a new

---

11 STEALTH.unlimited. (2001). The Wild City. *Hunch* No. 4, 106-127.

12 Harvey, D. (2012). *Rebel Cities*. London: Verso, 4.

13 Gramsci, G. (1971). *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers, 276.

chair has to be added: namely that of an actor powerful enough to weaken or even break the bond between governance and capital, and to plead for the common good. This could create a context in which a different idea of the city can be developed, together with its new politics.

In fact, it is not peculiar that extralegality is so closely tied with matters of housing, and that its appearance is symbolic of the period during which the various approaches of organising production of housing outside of market were abandoned across the world in favour of the market. For this process, deregulation was pivotal. The privatisation of housing stock in Belgrade — where the *right to housing* was transformed overnight to *right to buy* and absorbed into the market — mirrors the processes that, over the last two decades, have eradicated public housing in most of European post-welfare contexts and countries such as the UK, France, and Sweden. The subsumption into the market of what had for a few decades followed the struggle of being excluded from commodity speculations, was coupled by the initial disinvestment from the production of new housing, followed by hyper production of commodified stock, thus transforming the citizens into an indebted class.

The symbolic role of public housing for the architectural profession adds to the capacity of this being the field of potential intervention, as it is here that the usually conservative profession that needs the status quo for its operation was able to claim a progressive stance in the 20th century, siding with those struggling to solve the housing question and giving spatial form to the decisions of how society should house itself and break the cycle of exploitation from speculation in the housing market. The question put forward by Claude Schnait in relation to Hannes Mayer “Which way will you go, architect? Will you succumb to the Bourgeoisie, which shall earn you wealth, fame and perhaps success in a world of the scantily housed and homeless? Or, will you march into battle to fight for a different society? Progress—what is it to you? Beautification through decoration? Perfection of details? Cutting of cost? To whose benefit? You have to decide. Which side will you be on?”^[14] is back on the agenda. The question returns with the knowledge that the spatial forms devised outside of the market alone are not immune to being enclosed by the market and commodification.

---

14 Schnaidt, C. (2009) Hannes Meyer. In Schnaidt, C. *Anders gesagt: Schriften 1950–2001*. Weimar: Verlag der Bauhaus-Universität Weimar, p. 302. Quoted in: Schneider, T. The paradox of social architecture. In Cupers, K. (Ed.). *Use Matters: An alternative history of architecture*, 368–82.

Looking outside architecture

When Richard Stallman turned to the foundational gesture of the creation of free software GNU/GPL (General Public Licence), it was his reaction to the artificially imposed logic of scarcity on the world of code, and its increasing and systematic enclosure that took place in the late 1970s and 1980s as “a tidal wave of commercialisation [that] transformed software from a technical object into a commodity, to be bought and sold in the open market under the alleged protection of intellectual property law.”^[15] Stallman, who worked as a researcher at MIT’s Artificial Intelligence Laboratory, detected how:

“many programmers are unhappy about the commercialisation of system software. It may enable them to make more money, but it requires them to feel in conflict with other programmers in general rather than feel as comrades. The fundamental act of friendship among programmers is the sharing of programs; marketing arrangements now typically used essentially forbid programmers to treat others as friends. The purchaser of software must choose between friendship and obeying the law. Naturally, many decide that friendship is more important. But those who believe in law often do not feel at ease with either choice. They become cynical and think that programming is just a way of making money.”^[16]

In the period between 1980 and 1984 “one man [Stallman] envisioned a crusade to change a situation”.^[17] Stallman understood that in order to subvert the system, he had to make an intervention in the protocols that regulate the conditions under which the code is produced, and not the code itself; although he did contribute some of the best lines of code into the compiler and text editor — the foundational infrastructure for any development. The gesture that enabled the creation of a free software community, that yielded the complex field of digital commons, was not a perfect line of code, but an intervention into the logic of its production and reproduction. The creation of GNU General Public License (GPL) was a legal hack to counteract the imposing of an intellectual property law on the code. At that time, the only license available for programmers wanting to keep the code free was *public domain*, which gave no protection against the code being appropriated and closed. GPL enabled free codes to become self-perpetuating. Everything built using a free code had

---

15 Coleman, E. G. (2012). *Coding Freedom: The Ethics and Aesthetics of Hacking*. Princeton: Princeton University Press, 138.

16 Stallman, R. and Gay, J. (2002). *Free Software, Free Society: Selected Essays of Richard M. Stallman*. Boston: GNU Press, 32.

17 Moglen, E. (August 2, 1999). Anarchism Triumphant. Retrieved from <http://emoglen.law.columbia.edu/publications/anarchism.html>.

to be made available under the same condition in order to enable the freedom for programmers to continue sharing and not breaking the law.

“By working on and using GNU rather than proprietary programs, we can be hospitable to everyone and obey the law. In addition, GNU serves as an example to inspire and a banner to rally others to join in sharing. This can give us a feeling of harmony, which is impossible if we use software which is not free. For about half the programmers I talk to, this is an important happiness that money cannot replace.”^[18]

Architects and planners, as environmental designers, have for (too) long believed the opposite, that good enough design can subvert the logic of enclosure that dominates the production and reproduction of space and keeps it open and public by the sheer strength of spatial intervention. Stallman rightfully understands that no design is strong enough to keep private ownership from claiming what it believes belongs to it. Digital and urban commons, despite operating in completely different realms and economies, are under attack from the same threat:

“market processes crucially depend upon the individual monopoly of capitalists (of all sorts) over ownership of the means of production, including finance and land. All rent, recall, is a return to the monopoly power of private ownership of some crucial asset, such as land or a patent. The monopoly power of private property is therefore both the beginning-point and the end-point of all capitalist activity.”^[19]

Stallman envisioned a bleak future^[20] and found a way to “relate the means to the ends” and understood that the emancipatory task of a struggle “is not only what has to be done, but also how it will be done and who will do it.”^[21] Thus, producing the requirements necessary both for a community to emerge, but also the seedlings for the future protocols — tools and methodologies — needed for the community to create free software and itself.

---

18 Stallman, R. and Gay, J. (2002). *Free Software, Free Society: Selected Essays of Richard M. Stallman*. Boston: GNU Press, 33

19 Harvey, D. (2012). The Art of Rent. In *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*, New York: Verso Books, 100.

20 Stallman, R. (2003). The Right to Read. *Upgrade IV*, no. 3, 26–28.

21 Stavrides, S. and de Angelis, M. (2010). On the Commons: A Public Interview with Massimo De Angelis and Stavros Stavrides. *E-Flux*, no. 17. Retrieved from: www.e-flux.com/journal/17/67351/on-the-commons-a-public-interview-with-massimo-de-angelis-and-stavros-stavrides/

A roadmap for future engagement?

According to Lawrence Lessig, what regulates behaviour in cyberspace is an interdependence of four constraints: market, law, architecture, and norms. Analogously, space can be put in place of cyberspace, as regulation of space is the sum of these four constraints. These four constraints are in a dynamic relationship in which balance can be tilted towards one depending how much pressure each of these categories puts on the other three. Changes in any one reflect the regulation of the whole. “Architecture” in Lessig’s theory should be understood broadly as the “built environment” that regulates behaviour in (cyber)space. Over the last few decades we have faced the domination of the market, which has managed to reconfigure the basis of norms, law, and architecture. In order to counteract this, the other three constraints need to be re-negotiated. In digital space, this reconfiguration happened by declaring the code — the set of instructions written as highly formalised text in a specific programming language to be executed (usually) by the computer — to be considered as speech in front of the law, and by hacking the law in order to disrupt the way in which property relationships are formed. To put it simply, in order to create a change in the dynamics between architecture, norms, and the market, the law had to be addressed first. This is not a novel procedure, “legal hacking is going on all the time, it is just that politics is doing it under the veil of legality because they are the parliament, they are Microsoft, which can hire a whole law firm to defend them and find all the legal loopholes. Legal hacking is the norm actually.”^[22] When it comes to physical space, one of the most obvious examples of the reconfiguration of regulations under the influence of the market is to create legal provisions, norms, and architecture to sustain the concept of developing (and privatising) public space through public-private partnerships. The decision of the Italian parliament that the privatisation of services (specifically water management) is legal and does not obstruct one’s access to water as a human right, is another example of a crude manipulation of the law by the state in favour of the market.^[23] Unlike the legal hacks of corporations that aim to create a favourable legal climate for another round of accumulation through dispossession, Stallman’s hack tries to limit the impact of the market and to create a space of freedom for the creation of code and shareable knowledge by questioning one of the central pillars of liberal jurisprudence, (intellectual) property law.

---

²² Saki Bailey interviewed by the author and Alexander de Cuveland in April 2013.

²³ This has been challenged by the number of Italian municipalities (Naples being the largest among them), which in the recent years municipalised water management system thus returning it to the control of the communities whose livelihoods depend on it.

It is obvious that in order to create and sustain this type of legal hacking, it is necessary to have a certain level of awareness and knowledge on how systems work, both politically and legally, i.e. to be politically literate. While in general, says Italian commons-activist and legal scholar Saki Bailey, “we’ve become extremely lazy [when it comes to politics]. We’ve started to become a kind of society of people who give up their responsibility to participate by giving it over to some charismatic leaders, experts of [a] different type”.^[24] Free software hackers, in order to understand and take part in a constant negotiation that takes place on a legal level between the market that seeks to cloister the code, and hackers who want to keep it free, had to become literate in arcane legal language. Gabriella Coleman notes in *Coding Freedom* that hacker forums sometimes tend to produce as serious legal analysis as one would expect to take place in a law office. Free software hackers appreciate the importance of devoting time and energy to understand the constraints and to find ways to structurally divert them.

Rite of passage

Can architects take cue from the free software hackers regarding the laws and regulations as the field of intervention? After all, practising architecture, despite attempts at portraying it as the ultimate creative act, is no stranger to the interaction with the law and tight regulations. In most countries, the professional rite of passage from education to the professional practice is marked by a set of exams that probe the knowledge of future licensed architects in laws that regulate building practice. It is not by chance then that constraint is the first thing that comes to mind when laws and regulations are mentioned to an architect. Rarely seen as a possible site of intervention, architects already know how to tweak, play, and work the laws on the scale of an individual object. After all, concessions to laws are something on which the mythology of the profession is built upon; the “Seagram mantra” of reducing a footprint, thus “gifting” a public space to the city, in order to be allowed to build more square meters and secure more profit, has long been a standard. Yet, in most of cases, when the public gains of the concessions to laws by developers are compared to the gains by the concessions in laws to developers and investors, it becomes obvious that the “good will” of developer comes at the big price for the public interest. Understanding this asymmetry, especially in the time when the most developments are either private-public partnerships, or publicly subsidised with tax breaks and concessions, is crucial. The question then is not if architects can play the laws, but how to play them in order to benefit society, and architects as part of that society.

---

24 *Ibid.*

The hack of Richard Stallman was an intervention that re-wrote the rules of how the code was produced, giving birth to the whole new community of the programmers, but also an initiation for a series of infrastructures to appear. Additionally, Stallman’s hack is also an intervention in the field and status of knowledge. Both of these aspects are pertinent for architectural discourse at this moment.

Stallman’s hack can help to recognise and address the transformation of the status of architectural knowledge and its accessibility, which might have already begun. The moment in time when Stallman makes an intervention in the context of the production and accessibility of code has some parallels to the present moment in architecture. The second wave of the digitisation of the production and transition from CAAD to scripting and BIM platforms with the promise that, in the near future, buildings will be built by sending the files directly to the manufacturer, without drawings as mediators. Mario Carpo describes this transition as the end of the Albertian paradigm, which will bring about the profound changes in the status of architectural authorship.^[25] This shift changes not only how architecture is produced but also the rules of accessibility to the architectural body of knowledge, as the projects become embedded within proprietary platforms, owned by the corporations who develop the software used for their production. As Urtzi Grau and Cristina Goberna write in their text “Should we patent architectural knowledge,”^[26] the introduction of copyright laws to architecture could be a fundamental game changer. If that happens, architects will all of the sudden realise that they have for centuries been learning by looking at the projects of others, and that the whole history of architecture can be seen as a repository of architectural knowledge. Or, as Pier Vittorio Aureli puts it:

“Architecture is not only what is built. Architecture is shared knowledge out of which every architectural project (and every building) is made. While in ancient times this shared knowledge was embedded directly in the practice of building physical artefacts, since the 15th century architectural knowledge has taken the form of the project. [...] The project is condition sine qua non of the production of architecture: it gives form and reproduces a shared, thus collective, knowledge which is irreducible to what is realised in the form of buildings and design objects. This collective knowledge that any architectural project always implies can be defined as the common in architecture.”^[27]

---

25 See: Carpo, M. (2011). *Alphabet and the Algorithm*. Cambridge, Mass: MIT Press.

26 Grau, U., & Goberna, C. (2014). Should we patent architectural knowledge? *Volume 38*, 100-105.

27 Aureli, P. V. (2012). The Common and the Production of Architecture - Early Hypothesis. In Chipperfield D. (Ed.). *Common Ground: A Critical Reader: Venice Biennale of Architecture*. Vene-

Introduction of copyright and proprietary file formats can change access not only to the future body of knowledge but also to the historical one, which can become enclosed via processes of digitisation.

The second cue from Stallman's hack is related to questioning the limits of design intervention, and whether the act of design is limited to the individual object (and its relation to the rules) or whether it can be extended and happen before the design of object (form). Following Stallman, the space of laws and regulations can become a space for design intervention. The hacks in creation of objects can create the knowledge necessary for this transition, as "the hack depends on the material quality of nature, yet it discovers something independent of a given material form."^[28] Stallman's understanding that the change in the environment of programming would not have happened by writing a perfectly crafted line of code, brings to mind the proposal of Keller Easterling that "the object of design is not a single form but an apparatus for shaping many forms",^[29] and that shift can extend the field of intervention for the profession. However, if that shift is to happen, it will need some time as it will be necessary to transform both the internal dynamics of the professional culture, which often sees itself as the victim of laws and regulations limiting creativity, and its external dynamics, i.e. for the profession to negotiate its new role with society.

Dubravka Sekulić

is an architect researching transformations of contemporary cities, at the nexus between production of space, laws and economy. She is an assistant professor at the IZK Institute for Contemporary Art, TU Graz (since September 2016), after spending three years as a PhD fellow at the Institute for History and Theory of Architecture, ETH Zürich, Switzerland. She studied at the Faculty of Architecture at the University of Belgrade and at the Design Department of Jan van Eyck Academie, Maastricht.

---

zia: Marsilio, 147

28 McKenzie, W. (2004). *A Hacker Manifesto*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 15

29 Easterling, K. (2014). *Extrastatecraft: The Power of Infrastructure Space*. New York: Verso Books, 105.

**CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд**

347.218.2(082)
711.4:352.078(082)

Ка другаџијем граду. 3 / [urednice Iva Čukić, Jovana Timotijević, Ksenija Radovanović; fotografije Dušan Rajić, Ana Vuković, Iva Čukić]. - Beograd : Institut za urbane politike, 2019 (Beograd : Standard 2). - 133 str. : ilustr. ; 25 cm

Tekst na srp. i eng. jeziku. - Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz radove.

ISBN 978-86-918827-6-1

a) Јавна својина - Право располагања - Зборници b) Урбанистичко планирање - Зборници c) Локална самоуправа - Зборници

COBISS.SR-ID 275516940

Institut za urbane politike
Institute for Urban Politics

